

För allmänt bruk:
Norrahammar

För allmänt bruk: Norrahammar

Team TEJA

Tor Lindstrand
Erik Wingquist
Johanna Billing
Anja Thedenius

Omslagsbild
och foto s. 2:
Patrik Svedberg, 2026.

Nedan:
Interiör från bruket
Foto TEJA, 2025.

Innehåll

Förord		7
Introduktion		11
Del 1	Prolog: Arbetarna lämnar fabriken	17
	Tabergsådalen och industrin	30
	Verkstadens golv	45
	Folkrörelser	59
	Från eldsjälur till elden och ljuset	73
	Epilog: Leaving the Factory	85
Del 2	Folkets Bruk	121
	Planens fyra delar	124
	1 Ekonomisk styrning	131
	2 Ombyggnadskultur	135
	3 Landskapet	145
	4 Sociala perspektiv	151
	Sammanfattning	157
Fotnoter		159
Kolofon		161

Förord

För allmänt bruk: Norrahammar

Hur kan den ärvda miljön bli en levande del av framtiden?
Hur kan befintliga kulturhistoriska miljöer utvecklas till levande livsmiljöer med en mångfald av funktioner? Och vilken roll kan konstnärliga och utforskande processer spela i tidiga skeden av stadsutveckling?

Dessa frågor utgör kärnan i det praktiska forskningsprojektet *För allmänt bruk: Norrahammar*, ett samarbete mellan ArkDes och Jönköpings kommun. Genom att besvara frågorna ger projektet Jönköpings kommun kunskap och verktyg för att vidareutveckla sina arbetssätt i omvandlingen av staden. Projektets resultat ska också spridas till andra kommuner med liknande förutsättningar och möjligheter. *För allmänt bruk: Norrahammar* är en fortsättning på ArkDes forskningsinriktning *Omvandling* och bygger vidare på kunskap från det praktiska forskningsprojektet *För allmänt bruk* (2023) i Robertsfors.

I framtiden behöver utveckling och förvaltning vara två ord som beskriver samma sak. För att skapa omställning behöver vi ta vara på alla resurser vi har, både material, existerande byggnader, erfarenheter och drivkrafter. Vi behöver omsorgsfullt bygga vidare på det befintliga. De gemensamma kulturmiljöerna bär på både historia och identitet och har en viktig roll när samhället utvecklas. Kulturmiljön erbjuder en förankring i historien, ett arv som det nya förhåller sig till och så småningom blir en del av.

Våren 2025 sökte ArkDes och Jönköpings kommun tvärdisciplinära team genom en utlysning för att utforska projektets frågeställningar med Norrahammar som geografisk kontext. Team TEJA valdes ut för att, genom konstnärliga praktiker och utforskande designprocesser, utforska hur Bruket i Norrahammars kan utvecklas och förtätas till en livsmiljö med en mångfald av funktioner. Särskilt fokus skulle vara hur morgondagens arbetsplatser och produktionsmiljöer kan gestaltas. Projektets tvärdisciplinära ansats har även varit en viktig del i arbetet med att stärka Jönköpings kommuns förvaltningsövergripande samverkan i stadsutvecklingens tidiga skeden. En arbetsgrupp bestående av representanter från flera kommunala förvalt-

ningar, ArkDes samt sakkunniga har funnits som stöd till teamets process genom hela projektet.

Genom att kombinera arkitektonisk analys, konstnärliga metoder och platsbaserade undersökningar har TEJA närmast sig Bruket i Norrahammar som en plats i förändring. Arbetet rör sig mellan inventering och aktivering och synliggör såväl byggnadernas och landskapets materiella strukturer som de berättelser, erfarenheter och relationer som format platsen över tid. Genom denna utforskande process prövas också hur konstnärliga praktiker och designbaserad kunskap kan bidra till nya perspektiv i tidiga skeden av stadsutveckling.

Team TEJA sammanfattar sitt arbete i denna publikation. Här presenteras både en fördjupade inventering av platsens olika lager och förslag som pekar mot möjliga riktningar för framtida förvaltning och utveckling. Tillsammans bildar de två delarna ett underlag för fortsatt samtal om Bruket i Norrahammar och dess framtid.

Vår förhoppning är att projektet inte bara ska bidra till utvecklingen av platsen. Vi vill också inspirera fler till förvaltningsövergripande samverkan och arbete med konstnärliga praktiker och utforskande processer i stadsutvecklingens tidiga skeden.

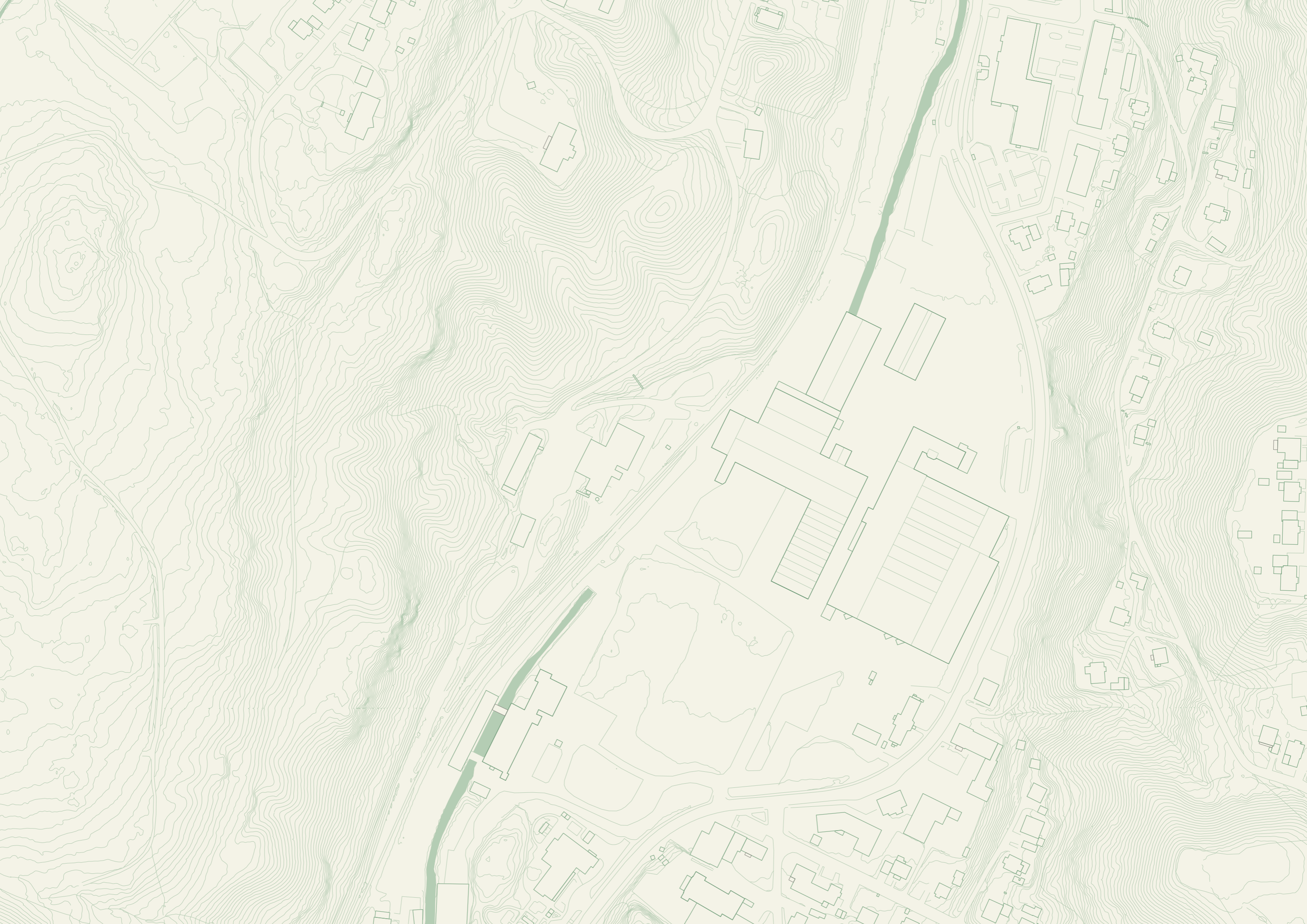
2026-03-12

ArkDes och Jönköpings kommun

Gjuteriet,
Illustration
TEJA 2026.

Nästa uppslag:
Situationsplan
Norrahammar,
TEJA 2026.

Introduktion

För allmänt bruk: Norrahammar

För allmänt bruk: Norrahammar är ett praktisknära forskningsprojekt som genomförs av Team TEJA i samarbete med ArkDes och Jönköpings kommun.

Team TEJA är ett tvärdisciplinärt team som sattes ihop för det här projektet bestående av bestående av arkitekterna Tor Lindstrand och Erik Wingquist, konstnären Johanna Billing och arkitekten Anja Thedenius. Teamet har mångårig erfarenhet av undersökande stadsutvecklingsprocesser där konstnärliga, arkitektoniska och antikvariska perspektiv kombineras med platsbundna, workshop-baserade arbetssätt.

Projektet ingår i en serie forskningsprojekt med samma huvudtitel, där den centrala frågan är omvandlingen av industrimiljöer till platser som kan brukas av allmänheten och hur konstnärliga processer kan vara med i ett tidigt skede. Ett övergripande mål är att utforska hur bruksmiljöer kan bli en levande del av framtiden.

Bruket i Norrahammar bär en lång industrihistoria, med gjuteriverksamhet sedan 1800-talet, som fortfarande kan spåras i material, rumslig logik och lokala minnen. Mot den bakgrunden riktas arbetet särskilt mot morgondagens arbetsplatser och vardagsfunktioner: hur småskalig produktion, verkstadsmiljöer och nya former av arbete och föreningsliv kan få fäste i en befintlig struktur. En central del av rapporten är att fördjupa samtalet om vad det allmänna innebär i Norrahammar idag.

Utgångspunkten är att framtidens hållbara omställning kräver att utveckling och förvaltning beskriver samma sak: att ta tillvara befintliga resurser i form av material, byggnader, erfarenheter och lokala drivkrafter. Arbetet utgår därför från den befintliga miljön och att vårda den – inte som ett statiskt bevarande, utan som en metod för att pröva hur platsens redan inbyggda kapacitet kan aktiveras stegvis.

Struktur

Rapporten är strukturerad i två delar som skiljer sig åt i tidsperspektiv och metodik. Del ett utgör en läsning av platsen som samlar berättelsen om

bruket och Norrahammar genom historiska spår och platsens vardagliga strukturer där folkrörelser med rötter i arbetarkulturen starkt präglar platsen. Avsnittet inventerar Norrahammars historia och nutid genom arkivstudier, intervjuer och fysiska platsundersökningar. Texten redogör för arbetet med begreppet 'Verkstadens golv' och dokumenterar genomförandet av en lyktparad. Ett platsspecifikt arbete i fullskala som undersöker rörelser, trösklar och samband i den befintliga miljön. Arbetet synliggör flöden, minnen och materiella förutsättningar som utgör platsens nuvarande identitet.

Del två formulerar en utvecklings- och förvaltningsplan. Avsnittet är framåtblickande och presenterar förslag för hur bruksområdet kan utvecklas till vad vi kallar ett 'Folkets Bruk', en livsmiljö med en mängd funktioner. Här föreslår vi ett strukturellt ramverk uppdelat i fyra huvudspår: ekonomisk styrning, ombyggnadskultur och interiört stadsbyggande, landskapets infrastruktur samt strategier för social återväxt, föreningsliv och framtida gestaltningsförslag.

Metod och process

Inventeringen av bruket i Norrahammar har genomförts som en kombination av flera metoder där tolkning av historiska dokument och arkivmaterial har kombinerats med platsbunden kunskapsproduktion. En central metod i arbetet har varit att rita upp och analysera en stor mängd bygglov och äldre fotografier. Materialet visar bruket som en plats i ständig förändring. Ombyggnader, tillägg, rivningar, provisorier och interna anpassningar som successivt skiftat byggnadernas logik. Bruket har en historik av tillägg och förändringar där funktioner och flöden kontinuerligt har flyttats, pressats, öppnats och stängts utan någon övergripande plan. Bruksmiljön bär därför en tydlig karaktär av ad hoc-adderade lager och rivningar, en slags logik genom historien som är viktig att förstå också när nya användningar prövas.

Det arkivbaserade arbetet vilket utgjorts av läsning av lokalt material på Folkrörelsearkivet och på Industrimuseet har kompletterats med återkommande platsbesök, intervjuer och kartläggningar. Inventeringen har också skett genom

löpande dialog med representanter från olika avdelningar på kommunen och samtal med aktörer som bär platsens sociala infrastruktur. En viktig del av metoden har varit att ta platsens sociala liv som inventeringsmaterial: att följa lokala händelser och praktiker och att låta olika generationers erfarenheter och rörelsemönster bli en del av läsningen av platsen. Sammantaget har detta gett ett brett tvärsnitt av Norrahammar inte bara hur platsen ser ut, utan hur den används, undviks, efterfrågas och saknar rum.

I dialoger framträder en spänning mellan en allmänhet som definieras som rörelse genom kommersiella lokaler och en bredare förståelse av allmänhet som politiskt obunden, icke-kommersiell och inkluderande med samhällsfunktioner som bär vardagsliv och delaktighet. Frågan om det allmänna i Norrahammar blir därmed inte bara en fråga om tillträde, utan om vilka rum, praktiker och institutioner som gör ett gemensamt liv möjligt över tid.

En central metod i utforskandet har varit att pröva rörelse och tillträde i skala 1:1 genom en lyktparad och filminspelning på bruksområdet. Som referens har vi återkommit till *Arbetarna lämnar fabriken (La Sortie de l'Usine Lumière à Lyon)* av Louis Lumière 1895: ett enkelt motiv där en grupp arbetare rör sig ut genom en fabriksport när arbetsdagen är slut. Filmen förskjuter perspektivet från industrimiljön som objekt till industrimiljön som en levande plats där vardagsliv blir synligt. I Norrahammar kan gjuteriets tidigare logistik fortfarande läsas i portar, passager och avgränsningar. Detta kan kopplas till filmens grundmotiv, där flödet genom en port kan ses som en länk mellan arbete och fritid, vilket kan fungera som en modell för brukets många trösklar av stängda fasader, låsta dörrar, dolda våningsplan och rum som i dag saknar vardaglig användning.

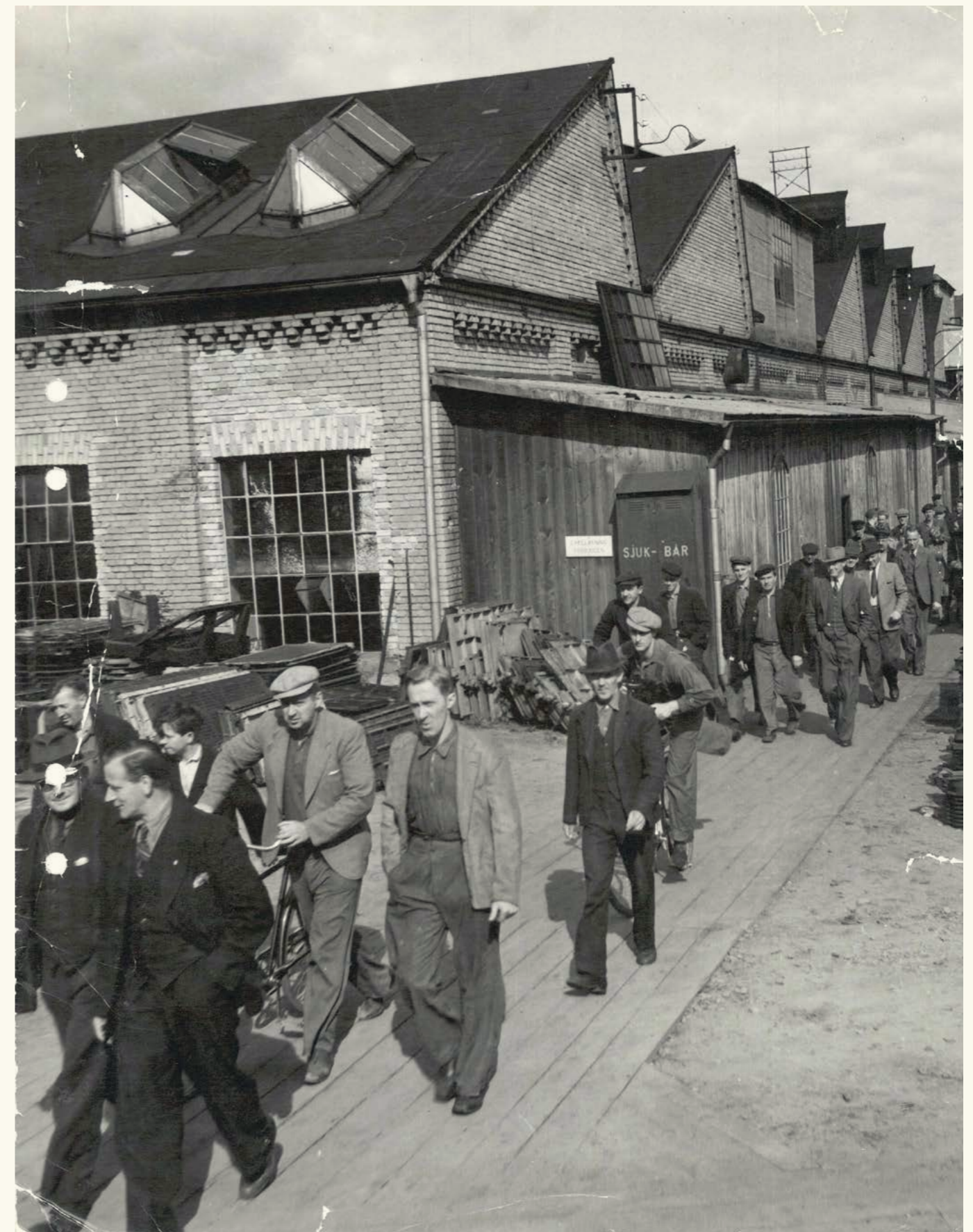
Lyktparaden utvecklades som en gestaltning av projektets frågor om det allmänna. Vad händer när en plats som vanligtvis är sluten tillfälligt öppnas, och när en större grupp människor rör sig genom rum som annars inte används? Arbetet byggde på workshops där deltagare tillverkade lyktor och ljusobjekt. Studiecirkelformen blev ett sätt att kombinera folkbildning och prototypande där ljuset från lyktorna samtidigt fungerade som ett verktyg för orientering och läsning av platsen som gjorde trösklar, nischer och passager synliga i rörelse.

Samtidigt kan lyktparaden förstås som ett embryo till en ny folkrörelse i Norrahammar: en återkommande, lokalt förankrad form av självorganisering som varken är kommersiell eller partipolitisk, men som skapar gemensamma ritualer och mötesformer. Lyktparaden dokumenterades som en del av projektets arbete med rörlig bild, att fånga flöden, ljus och rörelser i realtid. På så vis blev lyktparaden både en aktivering och en metod för kunskapsproduktion: ett deltagarbaserat event där bruket under en kväll iscensattes och kunde läsas som ett möjligt framtida Folkets Bruk.

Bruket i Norrahammar har historiskt en stark tradition av folkrörelser som vuxit fram parallellt med industrin. Arbetarrörelsens organisering, nykterhetsrörelsen, frikyrkor och senare studieförbund och idrottsföreningar byggde lokala nätverk för bildning, solidaritet och gemenskap, ofta genom studiecirkel, föreningsliv och egna möteslokaler. Denna historia av självorganisering är en viktig bakgrund till projektets frågor om det allmänna och om behovet av politiskt obundna, icke-kommersiella rum. Mycket av rörelsernas dokumentation – protokoll, verksamhetsberättelser, affischer och korrespondens – finns bevarad i Folkrörelsearkivet och ger en konkret bild av hur gemensamma rum och institutioner har byggts underifrån.

Mot denna bakgrund förstås bruket i Norrahammar inte enbart som en samling byggnader, utan som en plats där materiella lager möter immateriella flöden och kollektiva minnen. Inventeringen har därför inte bara fokuserat på byggnadernas fysiska skick, utan på de lager av minnen, material och rörelser som utgör platsens minne och själ. Det är i dessa lager – i mellanrummen mellan arbete och fritid, mellan inre logik och yttre gränser, mellan historiska funktioner och nya behov – som projektets frågor tar form och där framtida möjligheter kan prövas.

Arbetare på väg på bruket, foto från Folkrörelsens arkiv i Norrahammar

Nästa uppslag: Platsbesök på bruket med ArkDes, Jönköpings kommun och representanter från kommunen i Robertsfors. Foto TEJA, 2025.

Del 1: Arbetarna lämnar fabriken

Om början och slut på en historia och om riktningar, rörelser, rytm och rum

Bild ur *Arbetare lämnar fabriken (La Sortie de l'Usine Lumière à Lyon)*, 1895.
Foto The Ronald Grant Archive

I *Arbetarna lämnar fabriken (La Sortie de l'Usine Lumière à Lyon)*, en film känd som de allra första rörliga bilderna i historien, i regi av Louis Lumière, 1895, ser vi i en 46 sekunders sekvens en stor samling människor, män och kvinnor i olika åldrar välla ut genom de vidöppna dörrarna i bröderna Lumières fabrik i Lyon i södra Frankrike som tillverkade fotografiskt material.

Kameran är fast och människor rör sig rakt mot kameran men viker direkt av åt olika håll och försvinner sen ur bild. Gående, skyndsamt, springande, cyklande, en hund rusar med. På väg mot det liv, den korta stund på dagen som skedde utanför arbetet. Vi ser inte vart de tar vägen sen. Ska de iväg på en demonstration, eller är de bara på väg hem? Bara här (som konstnären Harun Farocki beskrivit det i sitt större arbete med samma titel om arbetare som lämnar fabriker) när vi ser dem ge sig av, ser vi arbetarna som en social grupp.¹ Filmen, som gett upphov till avhandlingar och gäckt filmskapare och historiker allt sedan den gjordes, är en slags blandning av dokumentär händelse och iscensättning. Den visade att liv, verklighet och vardag var värt att dokumentera. Ett tidigt förutsäggande kring vad som skulle komma ske med industrialismen.

Arbete och fritid

Denna korta filmsekvens är något som vi flera gånger återkommit till i arbetet med bruket i Norrahammar. Inte bara när vi hört berättas om hur invånarna i forna tiders Norrahammar dagli-

gen bevittnade hur brukets arbetare sprang, åkte moped, rusade för att hinna med att äta något på den nästintill obefintliga och korta lunchrast som de hade tillåtelse till. Relationen mellan arbete och fritid, vad som pågick under några korta timmar utanför bruket, blir här lika angeläget att prata om, som det som rör tillverkningen och arbetet i gjuteriet.

När sista visslan ljöd på bruket i början av 1990-talet berättar många om att hjärtat i Norrahammar slutade slå. Näringen, aktiviteten, som under flera decennier skapat förutsättningar, rutiner, trygghet och rytm stannade av. Under flera år står sedan lokaler tomma och området är instängslat, ett tomrum och en sorg. En historia som vittnar om yrkes stolthet och hantverkskunnande som förts vidare i generationer. Många berättar om hur hela släkter varit engagerade, sedan följer nästan 30 år där nya generationer eller nyinflyttade inte längre har kontakt med platsen. Historien om vad bruket skapat och genererat finns väl dokumenterat idag i Industrimuseet och även Folkrorelsens arkiv. Arbetet med att bygga upp både museum och arkiv, organiserades under många år helt ideellt i form av många olika studiecirkel där hela samhället gick ihop. Historien om bruket går att läsa om i flertalet nyskrivna böcker, *På Brukets Tid* av Peder Losten (2025),² *Norrahammars bruk och bruksområde* av Lars-Johan Jarnegren (2024),³ samt *Folkets Hus och Folkets Park*, redigerad av Lisbeth Lejon (2006).⁴

När man läser mellan raderna i dessa både omfattande och detaljrika publikationer som tar sig genom historien av både byggnader, företagets historia och människors liv från 1800-talet till idag och i de många samtal vi nu haft med människor på plats under detta arbete har sedan en annan historia

Nästa uppslag:
Arbetare på rast på bruket. Från vänster Gunnar "Banvaktarn" Johansson, Einar "Lillkalle" Gustavsson, okänd, Nils Faxé.
Foto Jean Hermansson från Folkrorelsens arkiv i Norrahammar.

Fann-	4-11
mek.	
S må-	7-111
gods	
N.T.	2-11

Meddelande

Arbetare på bruket,
foto av Jean Hermanson
från Folkkrörelsens
arkiv i Norrahammar.

vuxit fram, en som kanske ännu mer handlar om vad det egentligen har varit som fått hjärtat att slå och som kanske har haft den allra största betydelsen för människors liv också socialt och emotionellt sett. Det är historien om andra rörelser, det som kunde ske först efter att arbetarna lämnat fabriken. En folkrörelse som först genom arbetarrörelsen och sedan genom folkbildning format människors liv, gett hopp och skapat gemenskap över gränserna.

När arbetarna lämnade bruket och gick till Folkets Hus, skedde ett förvandlingsnummer, en transformation, där de kunde lämna hierarkiska låsta roller och bli jämlika med förmannen. I föreningarnas och studiecirkelns struktur med styrelser och andra roller fanns en möjlighet att mötas på lika villkor.⁵

Av allt material vi har hunnit fördjupa oss i och samlat på oss, skisser, samtal, tester och möten med boende och verksamheter på plats under de här snart sju månaderna 2025–26, har vårt arbete blivit ett försök att lyfta fram en annan läsning av platsen och öppna upp vägar för en annan berättelse än den som just nu får ta plats i samtalen vi ser och hör om brukets framtid. Precis som att det i historien inte går att skapa en hierarki mellan värden i att förstå arbetarnas liv som pågick utanför fabriken och bruket som plats, blir det en påminnelse om att det inte heller idag går att separera brukets historia och framtida användning och brukare från berättelsen om det omgivande samhället eller de större rörelser av narrativ och omvandling som pågår i övriga delar av landet.

Den sociala miljön

I böckerna om bruket läser vi om brukspatroner som beskrivs som ansvarstagande. Ledningen tar hand om sina arbetare, bygger badhus så de kan tvätta bort soten, hyr ut sin mark och hus där de kan bo, eller skänker mark för föreningshus. Genom hela historien är det samtidigt en komplex och motstridig berättelse kring ett starkt beroende då ett privat företag köpt upp och till slut äger en hel bygd och samtidigt kontrollerar och styr människors liv och tid. Historien visar också på fruktansvärda arbetsförhållanden, barnarbete, extrema och hälsofarliga arbetsmiljöer som för många kom att förkorta livet ända fram till bruket lades ned. I samtal med äldre på platsen träder minnen av än idag gömda historier fram av dramatiska arbetsolyckor som tystats ned under alla

år. Trauman som fortsätter att prägla människor i generationer framöver som en ärvd social miljö.

Det är också motstridigt hur vi i samhället idag förhåller oss till arvet av industrialismen och nedlagda industrier, bruk och företag också i ett vidare perspektiv. I *Himlens mörkrum*,⁶ en dokumentär av Nils Petter Löfstedt om den Norrahammarfödde fotografen Jean Hermanson (1938–2012) som växte upp i en gjutarfamilj och ägnade hela sitt liv åt att dokumentera och lyfta fram arbetsförhållanden och arbetaren i industrimiljöer över hela Sverige, uttrycker sig Hermansons kollega och samarbetspartner Torgny Schunnesson (för filmerna om kvinnliga arbetare på Abbafabriken och strumpfabriken i Malmö) mot slutet av filmen en stor vanmakt och frustration. Han beskriver att idag när människor tittar på de här bilderna tycks människor tro att detta hör till ett förflutet, något som varit som inte längre finns. Idag vill vi gärna slippa tänka på hur en del produkter i vårt samhälle tillverkas, men i själva verket innebär tungt och skitigt industriarbete fortsatt farliga arbetsförhållanden och pågår fortfarande, fast kanske på platser vi väljer att inte se. Arbetarklassen lever kvar och har inte försvunnit bara för att vissa bruksområden har tömts och fyllts med trevliga butiker för köpstarka grupper i samhället. Det blir till en påminnelse. Vi kan inta det tomma bruket och förundras över det hårda arbetet i arkiv och museiföremål, men samtidigt hålla i minnet att detta inte är en avstannad historia som inte längre finns.

Rörelser i tid och rum

”När blir det klart?” frågar reportern Peter Berntsson, teknisk förvaltare på kommunen som guidar runt på bruksområdet när Jönköpings-Posten är på besök i november, 2025. I ett kort nyhetsklipp får Jönköpings-Postens läsare kika in i miljöerna under pågående omvandling, skönhetssalongens nyrenoverade lokaler och vidare in andra fabriksrum som för fullt håller på att ställas iordning för att kunna inhysa nytt café och fler butiker.⁷ Ny el och avlopp har på bottenvåningen dragits in, men majoriteten av ytan, och ovanvåningarna vittnar fortfarande om brukets tidigare användning och omvandlingar. Stora hallar ekar tomma som om maskinerna bara tagits ut, dragiga fabrikslokaler med igenspikade fönster utan el, eller kontorslokaler från 80-talet med möjliga heltäckningsmattor och fuktskadade innertak. Trots våra olika

ingångar i projektet drabbas alla i teamet av samma tanke när vi ser klippet tillsammans under ett av våra arbetsmöten – är det ens möjligt att tänka sig denna process av omvandling som någonsin avslutad eller klar?

Skisser och ritningar som visar nya bostadshus men även rivna byggnader delas av stadsbyggnadskontoret med oss under de här månaderna. Arbetet med planprogrammet för bruket är tänkt att starta redan innan vi avslutar och lämnar från oss detta arbete under våren 2026 och förväntas pågå till 2027. Samtidigt återkommer andra avdelningar som arbetar med den övergripande miljön inom kommunen till att de behöver skynda långsamt, frågan kring saneringen av marken är central, omfattande och svårgräpbar.

Den serie av artiklar som Jönköpings-Posten publicerar efter sitt besök på bruket i november 2025 visar på ett pågående större samtal som inbegriper alltifrån de lågmälda rösterna från en medborgardialog (som inte är publicerad, utan måste beställas från kommunen för att man skall kunna läsa den) till kraftfulla politiska röster och utspel i media, där innehåll, målgrupper och användning ställs mot varandra.⁸ Kostnaderna för de tillfälliga lösningarna och renoveringarna för att generera kortsiktiga hyresintäkter som just nu varje år går på runt 40 miljoner gör att bruket beskrivs som ett oacceptabelt slukhål av partierna i opposition.⁹

Omvandlingar

På flera sätt skiljer sig bruket i Norrahammar från andra bruksmiljöer som genomgått omvandlingsprocesser, där byggnader kanske mer har haft karaktären av att helt stått tomma och orörda, och där arbetet blir att börja aktivera något från scratch. Från vårt första besök på bruket sensommaren 2025 står det klart att vi istället dimper ned rakt i ett pågående omförhandlande. En process som påbörjades när kommunen förvärvade fastigheten 2019 och som sker i en frenetisk takt. Från en vecka till en annan är platsen redan förändrad, nya hyresgäster kommer in, väggar sätts upp medan andra rivs ned. Husen byggs om, som i den tidigare historien, fortlöpande för att passa de aktuella behoven (om än med tillfälliga och kortsiktiga kontrakt). Här handlar det för oss om att ge oss in i strömmen där vi ser konsekvenser och resultat från vecka till vecka.

Det finns ingen enkel modell för hur man förhåller sig till det förflutna. Inte heller går det att avgöra vilken historia som bör bevaras, eller vilken estetik eller byggnadsstil från olika tidsepoker som ska anses ha större värde än någon annan. Snarare blir det ett försök att förstå historien som just i

ett ständigt flux. Att då själv sätta sig i rörelse och omfamna det brokiga, tillfälliga och improviserade som växer under projektets gång blir för oss i teamet till ett sätt att tänka kring hur vi kan förhålla oss till en miljö i förändring. Under de här månaderna har vi kommit att identifiera och utveckla ett antal rörelser som vi har utforskat både som metod, begrepp och skeenden för att kunna arbeta med flöden och öppna upp för nya läsningar och användningar både vad gäller platsens geografiska och fysiska förutsättningar i historien, föroreningarna, jord, sand, eld och vatten.

Genom att studera Tabergsån, den alltjämt forfarande kraften som är grundförutsättningen och möjliggjort hela brukets lokalisering och drift, har vi undersökt rörelsen genom landskapet och ser paralleller i hur bruksområdet, inte bara som nu, utan genom hela historien varit i en slags pågående rörelse, omvandling och omförhandling. I det har uppstått en kreativ resiliens och anda då bruket många gånger omformat sig, bytt ägare, skiftat produktion och innehåll från järnspisar, plogar och hushållsmaskiner till gjutjärnsramar för pianon och flyglar. Det har byggts på, tagits bort och lagts till i ett ständigt organiskt flöde. Som Herakleitos kända metafor kring förändring kan vi aldrig stiga ned i samma flod två gånger. Det är inte samma flod och vi är inte samma människor. Det finns samtidigt en kontinuitet, floden finns kvar även om vattnet ständigt byts ut.

Rytmer och cirkelrörelser

I Henri Lefebvres texter i *Rhythmanalysis* (1992/2004) kopplas vardagslivets olika rytmer till hur de formar rum, kroppar och sociala praktiker.¹⁰ Lefebvre skiljer mellan cykliska rytmer (naturens återkommande mönster och växlingar som årstider och dag/natt) och linjära rytmer (industriella, urbana och sociala processer som arbete, trafik, rutiner). När de samspelar uppstår polyrytmi, och när de krockar arytmier. 'Rhythmanalysis' är både en metod och ett perspektiv: ett sätt att använda sin egen kropp och sina sinnen som verktyg för att läsa av urbana tidrum. Målet är att förstå hur rytmer organiserar och påverkar livet i det urbana rummet och hur makt, kapital och teknologi formar dessa rytmiska ordningar.

I relation till Norrahammar är det enkelt att läsa in dessa tankar, om hur platsens cykliska rörelse med ån längst ner i dalgången blir en förutsättning för en mer linjär rytm i hammarens dunkande och fabriksvisslans ljudvågor. En sorts, såklart inte oproblematiske, polyrytmiska minnen som idag kan läsas av på platsen. Även den förorenade marken med sin blandning av bly, arsenik och asbest bär sådana spår av polyrytmier och arytmier. Industriella och kemiska processer som kan läsas

Interiör från bruket,
Foto TEJA, 2025.

som antingen hinder för en mer strömlinjeformad utveckling, eller som en sorts sköld som för en tid (hur lång tid behöver marken för att rena sig själv?) gör det möjligt att tänka på andra sorters bruk av marken.

Med hjälp av teckningar som aktiverar forna tiders rivna byggnader och med kartor som verktyg som kan flyttas runt i olika lager har vi under det här projektet rört oss genom både dåtid, nutid och framtid. Genom studier av ritningar ur tidigare bygglov som visar rivna byggnader, stegvisa tilllägg över åren och möjliga framtida komplement har vi kunnat göra en analys av befintliga och framtida rörelser genom området.

Vi har tittat på lägen för fönster, dörrar, portar för att se vad som skulle kunna läggas till för att förstärka och öppna upp för nya flöden. I en pågående in- och utzoomad rörelse har vi försökt röra oss från mikrohistorier i det lokala, till att se händelser och strategier som en del av en större samhällsomvandling som just nu pågår över hela landet. Ett slags cirkelrörelser som i historien skapas, löses upp men som kan slutas igen. Under projektets gång har vi arbetat med att genom konstnärliga metoder och processer både definiera och iscensätta rörelser på det här viset, folkrörelser, vandringar, förskjutningar, filminspelningar och skeenden som samtidigt får funktionen av ett förhållningssätt till tid, som inte bara handlar om en rörelse från A till B. Istället blir alla

dessa olika perioder ett sätt att förhålla sig till tid som durationer, där historier och lager av minnen, koreografier från verkstadsgolvet och mänsklig samvaro kan hitta ett sätt att finnas kvar, sida vid sida i historien.

Från bruksort till förort

Norrahammar har under de senaste tjugo åren förändrats från en bruksort till en förort till Jönköping – eller "ett sovsamhälle till Jönköping",¹¹ för att citera Rolf Petterson från folkrörelsearkivet som i många år följt förändringarna och sociala mönster i Norrahammars samhälle. Befolkningen har ökat svagt och består idag av cirka 5000 invånare, främst barnfamiljer, med en växande andel utrikes födda.

Fram till början av 90-talet arbetade en stor del av den manliga befolkningen på bruket. Idag jobbar endast 10 procent av de boende i Norrahammar på orten. Väldigt få av dem arbetar med någon slags tillverkning. Resterande pendlar och arbetar i övriga delar av Jönköping. Den flesta som bor i Norrahammar arbetar inom vård och omsorg.¹² Inkomstnivåerna ligger nära kommunens medel. Utbildningsnivån är lägre än i staden men har höjts över tid. Bostadsbeståndet domineras av villor, kompletterat av hyresrätter. Det finns en tydlig skillnad mellan boendet i dalen med större andel flerbostadshus och uppe på höjden med större andel villor.

Rundvandring på bruket i snön. I bilden syns kommunens byggbod som agerat kontor för teamet under arbetet. Foto TEJA, 2026.

Krösätåget swishar förbi på baksidan av bruket. Foto TEJA, 2026.

Norrahammars samhälle är idag inte bara märkt av ett bruk som stängdes, att lokalerna stått tomma och att många fick söka jobb på annan ort. Ju mer vi pratar med människor, organisationer och verksamheter i Norrahammar bekräftas och fördjupas bilden av ett samhälle som kommit att präglas av ökade klyftor med otrygghet och segregation där många unga människor, inte minst den stora grupp tonåringar som idag faller mellan stolarna när man planerar saknar både utrymme och en känsla av delaktighet. Efter försäljningen av Folkets Hus 2023, som tidigare rymde fritidsgård, biograf, bibliotek och flertalet samlingslokaler, saknas i dag tillgängliga platser för samhällsfunktioner som är politiskt obundna, ickekommersiella och riktade till alla grupper. Flytten av biblioteket och fritidsgården från Folkets Hus till centrum inte bara försvagade gemensamma rum utan även kontakten mellan generationer och vardagslivets organisering.

Kommunikation och flöden

Norrahammars placering, som ligger rätt så avskuret från Jönköpings centrum skapar trots bussförbindelser en slags isolering för många boende, inte minst för den stora gruppen unga motorintresserade som ägnar stor del av sin tid åt epa-kulturen för mer rörelsefrihet. Dalgången har skapat förutsättning för ett transportflöde i landskapets sänka genom järnvägen och trafikleder för bil och cykel. Järnvägen har haft stor betydelse historiskt för brukets utveckling. Men också för kommunikationen i dalen i stort. Stationen ligger några hundra

meter bort från bruksområdet. Idag går ett fåtal turer per dag. Beslutet om att järnvägens nuvarande sträckning genom Norrahammar läggs ned när Norrahammarsborna under november 2025, till stor frustration inte bara för många unga som dagligen tar sig till skolor.¹³ Men efter ett halvårs ihärdig mobilisering av olika medborgarinitiativ i flera av samhällena som påverkas av nedläggning beslutade regeringen i slutet av april 2026 att för ökade arbetspendlingsmöjligheter kasta Trafikverkets järnvägsplaner i papperskorpen. Tågtrafiken blir därmed kvar i Tabergsådalen.¹⁴

Förflyttningar i betydelser

För allmänt bruk är huvudtiteln för den serie av forskningsprojekt som vårt arbete är en del av, och som också kommer ur arbetet som tidigare gjordes i Robertsfors. Att titta på omvandlingen från ett privat företag till hur något ska kunna användas och brukas av en allmänhet har i arbetet varit centralt. När man som utomstående besökare letar efter Norrahammars Bruk på exempelvis Eniro hamnar man lite förvånande idag på en helt annan företagsadress 3,5 kilometer bort, i grannorten Taberg, då en annan privat aktör köpte rättigheterna till namnet för att fortsätta att i egen regi gjuta de mest kända produkterna såsom hatthyllor och skobänkar, fast nu i lättviktsaluminium istället för gjutjärn. Skylten med namnet Folkets Hus pryder fortfarande byggnaden från 1927 men är sedan försäljningen 2023 idag inte i regi av en Folkets hus-förening utan drivs av en privat verksamhet som arrangerar bröllop och fester. När vi tittar

på det allmänna i historien i Norrahammar är det intressant att ha med sig även denna förflyttning och glidning mellan det privata och det allmänna där både namn och innehåll byter skepnad och får ändrad användning och betydelser.

Vad är då det allmänna? Juridiskt sett syftar det till något som ägs gemensamt. Såsom bruket ägs av kommunen som representant för medborgarna och därmed rent fysiskt blir ägare av marken. Det är idag inte klart för oss hur kommunen ser på framtida ägande i relation till privatisering av ytor och byggnader. I kommunens tidiga skisser presenteras en vision för en blandstad med bostäder varvat med småskalig produktion som kan ta fasta på de vad de kallar 'brukets förlorade kvaliteter'. Det leder direkt in på den immateriella betydelsen av det allmänna, om en eventuellt samlad, delad

vision om platsen och framtiden. Brukets värden relaterar samtidigt till kulturarvet som bygger på erfarenheter, berättelser och individuella tolkningar om en plats, som sen ingen kan äga, även om de refererar till en gemensam miljö. I en privatiserad och kommersialiserad utveckling verkar det allmänna till stor del kunna betyda att byggnader hyrs ut eller säljs av till olika aktörer som då öppnar upp för allmänheten att röra sig på området gå in och ta en fika på ett café, gå in i butiker och köpa inredningsartiklar och vintageföremål.

Det är en snårig diskussion kring ägarskap och nyttjande där många röster behöver få höras kring behov och allmännytta. Vi efterlyser en fördjupad reflektion kring demokratibegreppet där olika målgrupper och de funktioner som behöver finnas i samhället idag inte ställs mot varandra.

Rundvandring på bruket
med Sydra Shehada.
Foto TEJA, 2026.

En situation där man inte ställer hyresintäkter och vinster i ett kortare perspektiv mot långsiktiga investeringar som rör unga, hälsa, bildning, kultur och fritid. Dessa värden behöver stärkas lokalt när man samtidigt pratar om att göra Norrahammar till ett eftertraktat besöksmål för shopping och kultur utifrån på helgerna.

För ett framtida mer inkluderande förhållnings-sätt kring det allmänna i Norrahammar behöver fler berättelser om brukets kvaliteter och historia synliggöras och prövas. Hur kan platsen erbjuda en bred allmänhet, även mindre köpstarka grupper i alla åldrar, mer delaktighet och utrymme i samhället? Genom att närma oss platsens rörelser och inneboende rytmer och polyrytmier blir också detta ett arbete som får tillåtas vara mångbottnat, motstridigt och i ett konstant blivande. Kanske

som hur allmänna platser faktiskt är, eller borde vara. Inte ytor där vi alla är överens, utan snarare platser där olika åsikter och erfarenheter bryts mot varandra, där vi förhandlar och omförhandlar hur vi kan vara tillsammans.

Ett samtal om kommunikationer och strukturer som idag saknas på platsen med Sydra Shehada, arkitektstuderande i Malmö, som är på återbesök i närområdet där hon växte upp. Hon har länge arbetat inom hemtjänsten i Norrahammar (en av hyresgästerna på bruket) och beskriver ett samhälle där många både äldre och yngre känner sig isolerade och där inga aktiviteter arrangeras för ungdomar. Foto TEJA, 2026.

Nästa uppslag:
Interiör på bruket,
pågående ombyggnad
av gjuteriet till restaurang och café.
Foto TEJA, 2025.

Tabergsådalen och industrin

Från storskalig till
småskalig produktion

Söder om Jönköping rinner Tabergsån. Åns lopp går via samhällena Månsarp och Taberg, Norrahammar och Hovslätt mot Jönköping. Tillsammans bildar de en sammanhängande tätbebyggelse i en sträckning av ungefär en mil. Även om orterna har en egen identitet så går det att förstå Tabergsådalen som ett landskapsrum där geologi, vatten, natur och infrastruktur vävts samman och vuxit fram med industri, boende och vardagsliv.

Tabergsådalens relation till Jönköping.
Illustration TEJA 2025.

Dalgången är ett storslaget och dramatiskt landskap, präglad av brant topografi längs slänterna och raviner som på sina håll når uppemot fyrtio meters djup. Den kuperade marken fungerar som ett slags golv, ett grundläggande lager som ramar in och bär den verksamhet som vuxit fram över tid från industriell produktion till nya samtida rörelser och bruk. Topografin skapar också ett uppdelat landskap där dalen och höjden förstås och befolkas på olika sätt med villabebyggelse på höjderna och industri och arbetarbostäder i dalen. Dessa skillnader går fortfarande att läsa.

När ån når Norrahammar förändras dess karaktär; här faller vattnet brant omkring sextio meter på en kort sträcka, och just denna fallhöjd beskrivs som ursprunget till ortens industriella liv där vattnets kraft drog till sig smeder, gjutare och hantverkare och drev ugnar, hammare och blåsbälgar via dammar, kanaler och vattenhjul.

Norrahammar växte fram i ett landskap som var optimalt för industri. Tabergsån gav kraft åt hamrar och kvarnar. Hela dalgången blev ett pärlband av industriella verksamheter. Tabergs speciella järnmalm har brutits här sedan medeltiden. Med etableringen av bruket och järnvägen under slutet av 1800-talet blev det möjligt med storskalig export av brukets tunga gjutgods. Norrahammar blev ett klassiskt exempel på ett brukssamhälle, anlagt som en mindre stad med kyrka, skola, affärer och arbetarbostäder.

Nästa uppslag:
Interiör från snickareverkstaden, 1928.
Foto Folkrelsearkivet

De tidiga gjuteribyggnaderna i Norrahammar var enkla, råa och hårda arbetsmiljöer. Enligt Industri-

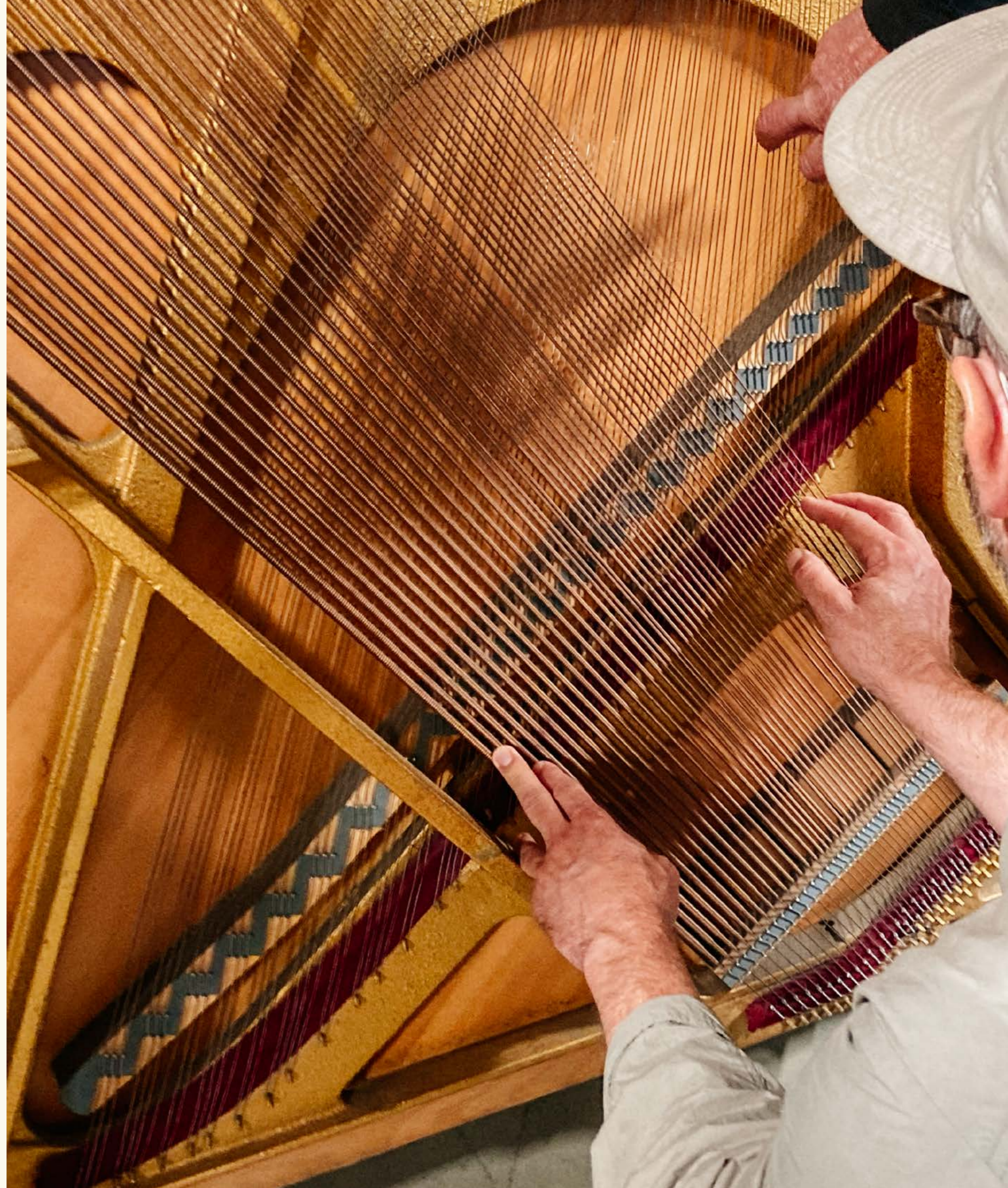
museets historik uppfördes den första byggnaden 1877 i hast, byggd för funktion snarare än komfort. Lokalerna var kalla, fuktiga och dragiga. Arbetdagen var lång, och temperaturen växlade mellan hetta och kyla beroende på var man stod. Röken var tung från smältugnarna och ljudet från metall mot metall fyllde luften. I gjuteriets centrum drev vattenhjulen stora transmissionsaxlar som via remmar fördelade kraften till svarvar, borrar och fräsmaskiner, ett mekaniskt system där hela rummet deltog i rörelsen. Ett fotografi från Gräsklippareverkstaden år 1928 visar ett långt, ljusfyllt rum med bältdrivna maskiner, trägolv och rader av arbetare. Ljuset från de höga fönstren faller snett in över golvet, där maskinernas remmar och linjer bildar ett rytmiskt mönster. Träet under fötterna dämpade ljudet av steg och hammarslag, och fångade samtidigt upp metallspån, olja och sand. Damm, sot och järnpartiklar lade sig som ett grått skikt över allt, en ständig påminnelse om arbetets materialitet. Golvet blev en yta som både bar och absorberade kropparnas rörelser, ett arkiv av fysiska spår: slitna plankor där någon stått år efter år, oljefläckar som aldrig gick bort, repor som markerar var verktyg tappats eller skjutits åt sidan.

Arbetet krävde stor precision och hantverkskicklighet, modellmakarna högg och slipade i trä, formarna byggde upp sandformar kring metallmodeller, och montörerna satte samman de färdiga delarna. I varje del av produktionen fanns ett specifikt ljud, en lukt, en rytm. Tabergsåns vattenkraft och järnmalmen från berget Taberg var grundförutsättningar för hela denna produktionsvärld, ett lokalt kretslopp mellan landskap, material och människa. Med tiden växte gjuteriet. Nya byggnader tillkom: modellverkstad, kärnmaskeri, smältverk och hopsättningshallar. Här producerades gjutjärnsartiklar som spisar, kaminer och värmeelement, men även jordbruksredskap och hushållskärl. Bruket bytte ägare ett antal gånger och i början av 1990-talet kom beskedet att gjuteriet i Norrahammar skulle lägga ned. I september 1992 genomfördes den allra sista gjutningen. Nu står bruket inför en omvandling. En del nya verksamheter har flyttat in, men stora ytor och rum är fortfarande oanvända och har hittills varit stängda för allmänheten.

Flygel i gjutjärn som producerades på bruket.
Foto TEJA 2025.

Besök på Industrimuseet:
installation med arbetare
och gräsklippare.
Foto TEJA 2025.

Föregående uppslag: Interiör från butiken Mina Minsta som säljer återbrukade barnkläder och leksaker, samt bild från Bruksgatan som visar brukets nuvarande skyltsystem för butiker samt en gammal parkbänk som tidigare producerades på bruket. Foto TEJA, 2025.

Från storskalig till småskalig produktion

Hur kan produktion och arbete leva vidare på platsen i en ny form? I ett samtal berättar Mattias Bustos, planarkitekt på Stadsbyggnadskontoret, om visionerna för ett hantverkscentrum med fokus på småskalig produktion som också kan locka långväga besökare och användare. Det är lätt att se en sådan vision framför sig. Lokalerna på bruket erbjuder idag både publika och tillgängliga ytor på bottenplan med fönster och stora bakomliggande rum som fortfarande i stor utsträckning är råa och oisolerade, passande för en mängd olika typer av oömma verkstäder. Ovanvåningar med tidigare kontorsverksamhet har potential för att kunna bli framtida rum för ateljéer eller residensbostäder kopplat till produktion. Planerna är än så länge i linje med några av de verksamheter som redan har etablerat sig på platsen.

I dag har bruket på bara några år, sedan första hyresgästen, inredningsbutiken Dakabom flyttade in 2018, kommit att bli en samlingsplats för mindre och kreativa aktörer och företagande. På bruket är idag ett femtontal företag och organisationer verksamma, en siffra som ändras löpande då det är stort tryck att få hyra in sig. Det är en brokig blandning av utövare och näringsidkare, allt från en skyltverkstad, en cheerleadingförening till Industrimuseet samt en lokal aktör som fortsatt tillverkningsen av en del av brukets tidigare kända produkter. Det finns ett tydligt fokus på hantverk, design och återbruk som tagit över efter massproduktionen. I gamla snickeriverkstaden huserar idag vintagebutiker och en keramikateljé som erbjuder kurser och tillverkar stengods och serviser till lokala restauranger.

Det som en gång var en plats för centraliserad produktion har på kort tid blivit ett ekosystem av självständiga men sammanlänkade rörelser. Det övergripande namnet Terminal 31 fungerar som en samlande nod för dessa verksamheter där olika entreprenörer delar lokal, verktyg och kundflöde, en möjlighet för små aktörer att tillsammans skapa något större och på sikt också dela mer av erfarenheter kring drift och ekonomi. Utmaningen för framtiden med dagens tillfälliga hyreskontrakt på högst tre år i taget, är hur verksamheter ska kunna både våga investera tid och kapital samt klara att vara kvar i lokalerna i en framtida omvandling med ökade hyreskostnader.

Kultur och kunskapsproduktion

Ideella aktörer som föreningen Makers Jönköping, en multifunktionell mötesplats för kreativa intressen samt Tabergsådalens kulturhus arrangerar workshops och evenemang som riktar sig till både amatörer och professionella i alla åldrar. Tillsam-

Jakob Eng på Tabersådalens kulturhus visar runt Mattias Bustos från kommunen och förbereder för dagens workshop med ungdomar. Foto TEJA, 2025.

mans utgör de en viktig motor på platsen för att generera gemenskap och ny kunskap. Makers riktar sig till en bred skara från hela Jönköpingsområdet med fokus på innovation och teknik med rotad tradition i gör-det-självrörelsen. De söker till exempel medel för att kunna uppföra ett bronsgjuteri för att inspirera ungas ingång till både design, hantverk, konst och industri. Tabergsådalens kulturhus inriktar sig inte bara på konst och konsthantverk utan även på pedagogisk verksamhet och experimentellt skapande kring skrivande, poesi, litteratur, musik, teater och film.

För kapitalsvaga kulturföreningar, som har en vana i att redan ha flyttats runt på flera liknande tillfälliga hyreskontrakt i Jönköpingsområdet är sårbarheten desto större för hur de i framtiden kan tillåtas att utvecklas och växa i ett både långsiktigt och hållbart perspektiv på bruket. Platser för produktion av kunskap och immateriella värden, som också kopplas till utbildning och folkbildning, är i den här rapporten lika angeläget att titta på som materiell produktion, design eller hantverk.

Det finns idag ett skriande behov i Jönköpingsområdet av inte bara lokaler för ateljéer och verkstäder för konstnärer och designers. I samtal med Alexandra Lann, kulturutvecklare på Kultur- och Fritidsförvaltningen, framkommer även vad gäller scenområdet en brist i Jönköping. Teater, musik och dans idag saknar större rum och ytor, dels för framföranden, men också för träning, repetitioner och produktion. Det är områden med många yrkesroller i en produktionskedja som är mer osynliga och som ofta betraktas som ideella verksamheter, eller som fritidssysselsättningar som ska bära sig själva. Även de som leder kurser i idrott som beachvolley eller cheerleading på bruket idag tar på sig yrkesroller som behöver lyftas och stärkas när man planerar för morgondagens arbetsplatser på bruket.

Samtal med Peter Nyberg Möllung, en av verksamhetsledarna på Tabergsådalens kulturhus om framtida byggplaner för verkstäder och ateljéer som kan nyttjas av hantverkare och konstnärer i hela regionen. Foto TEJA, 2025.

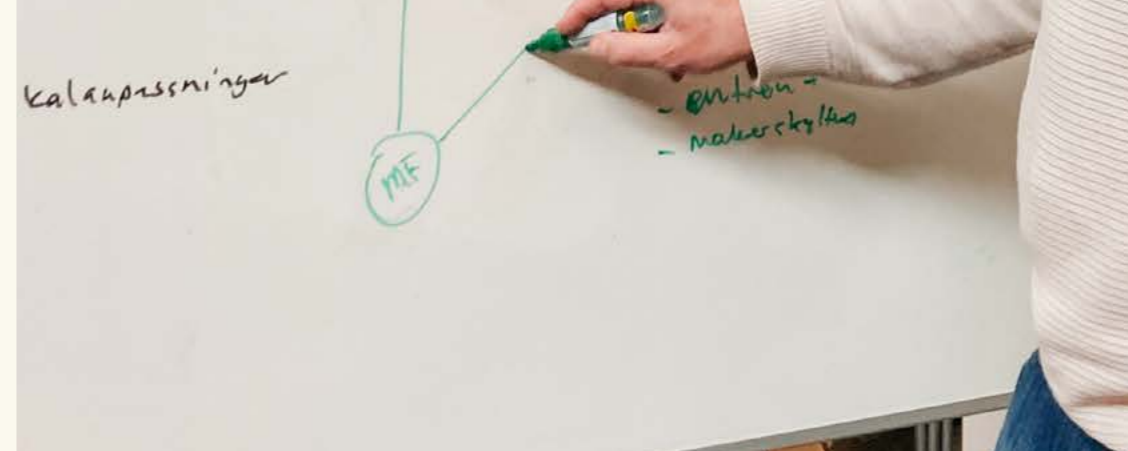
Arvind Shah, ordförande för ideella föreningen Makers Jönköping förklarar utmaningen med finansiering och utveckling av verksamheten, med fler verkstäder och ett framtida bronsgjuteri, om att hamna mellan stolarna mellan näringsliv och kultur, och hur de kan hitta nya målgrupper. Foto TEJA, 2025.

Försäkring
 lampor, joul/andret / avlåtning yta, magnisik, info tavla.
 - 10-14
 - 15-25
 - vuxna
 - +65

Upplydnings-event
 - lista med städer / möte
 - måla joul?
 - 24/7 access
 pedagogiska metoder
 Gamification
 - rollup x2, bandroll 5-lok
 - rund skylt
 - projekt offert xxxk
 - Emma/Enzo 1000

EDARE
 BASSADÖRER
 obot + emadag
 Workshops
 Kom igång
 Kalendrier
 Inviigning
 - tisdagsöppet + 2 1/2 + tillgång + dis
 - Neat metals
 - Robotik projekt
 - barn/ungdomsöppet
 - lokalsökt.

Verkstadens golv

En yta under omförhandling

Verkstadens golv var en social yta där relationer tog form, där kunskap, historier och yrkesstolthet delades. På samma golv som maskinerna dominerade utspelade sig också en tyst koreografi av samarbete mellan arbetare.

Under raster uppstod tillfälliga mötesplatser, där någon lutade sig mot en pelare med kaffekoppen, och berättelserna överfördes mellan generationer, inte minst på rasterna när arbetarna, som Rolf Petterson på Folkrorelsearkivet berättade om, skyndade sig att äta, inte egentligen bara för lunchrasten var så kort, utan också för att hinna spela "skitgubbe" tillsammans. Här fördes kunskap vidare utan manualer genom rörelser och närvaro. Golvet blev en yta där produktionen mötte det vardagliga.

Verkstadsgolvet kan därför läsas som en social karta lika mycket som en industriell. Det bär spår av både maskiner och människor. Än i dag syns dessa avtryck i de kvarvarande byggnaderna: oljefläckar, nötta plattor vid arbetsstationer och ristningar i träet med initialer och årtal. Verkstadens golv är en fysisk dokumentation av industriell tid, men också ett minne av mänsklig samvaro.

Inom projektet har Verkstadens golv också utvecklats till ett begrepp och en metod för våra undersökningar – ett expanderbart verktyg. Här förstås golvet inte enbart som en yta i produktionsbyggnader, utan som ett grundläggande lager som synliggör förutsättningar, brister och möjligheter för flöden, både inne och ute och över tid. Begreppet fungerar även som en övergripande ram för att analysera platsens villkor och formulera strategier för hur verksamheter kan stärkas och utvecklas.

I relation till Verkstadens golv är det relevant att lyfta Nolliplanen, en karta från 1748 av Giambattista Nolli. Den visar ett noggrant ritat Rom där byggnader framträder som massa, medan alla offentligt tillgängliga rum – även kyrkor och kolonnader – bildar ett sammanhängande rum. Genom att behandla inre och yttre offentliga rum som en helhet introducerade Nolli ett nytt sätt att förstå staden. Kartan var ovanligt exakt för sin tid

och användes som underlag för Roms planering i över två århundraden.

I projektet har vi prövat att läsa bruket som en form av Nolliplan, men också att synliggöra flera tidslager samtidigt – dåtid, nutid och framtid. Kartan blir därmed både en beskrivning av det beständiga och det föränderliga. Genom ritningar där lager från olika tider kan tändas och släckas, och där gränser mellan då och nu suddas ut eller förstärks, har vi skapat en metod som möjliggör friare rörelser – både i kartan och i tanken. Kan tåget dras om för att stanna vid en station på bruket? Kan ån ledas om och skapa nya mötespunkter? Hur stor kan en yta för skate och kickbike tillåtas bli?

Kartor och ritningar, förstådda som flödesscheman, har också blivit ett material för dialog. De har använts i utbyte med människor på platsen – både de med lång erfarenhet av området och nya användare som möter det för första gången.

Föregående uppslag:
Lämningar från workshop på golvet på Tabergsådalens kulturhus.
Foto TEJA 2026.

Detta uppslag:
Nolliplanen, Giambattista Nolli, 1748.

Nästa uppslag:
Kartläggning av bruket med lager och spår ifrån olika tider, en dokumentation av nutid och dåtid som verktyg för konversationer och upptäckande.
Illustration TEJA, 2025.

Kartworkshop på Fritidsgården i Norrahammar med personal och ungdomar i åldrarna 10–14 samt fritidsledarna Åke Holtz och Marita Edelönn. Foto TEJA, 2025.

Nästa uppslag: Interiör från Industrimuseet med brukets gamla neonskylt. Foto TEJA, 2025.

Samtal om tidslager och möjligheter

Kartläggningen av bruket har utgjort en central metod i projektet, där dialogbaserade workshops kring kartor och ritningar fungerat som ett sätt att synliggöra och sammanföra platsens olika tidslager. Genom att arbeta med kartor som ett gemensamt arbetsmaterial – där spår från dåtid och nutid läggs ovanpå varandra – har kartan blivit ett verktyg för både samtal och upptäckande.

Under hösten 2025 genomfördes flera kartworkshops tillsammans med olika grupper, boende och verksamma i Norrahammar. På fritidsgården deltog personal och ungdomar i åldern 10–14, där ritningarna över brukets område användes för att formulera framtida möjligheter. Förslag som tjejjym, biograf, bättre belysning, ökad trygghet, rörelsefrihet, caféer och epa-verkstäder växte fram i dialog. Samtidigt beskrev fritidsledarna de begränsningar som dagens lokaler innebär för ungdomarna, och lyfte behovet av att i större utsträckning använda brukets befintliga rum – särskilt de större hallar som ofta står tomma dagtid. De betonade även vikten av en samordnande funktion som kan knyta samman aktörer och verksamheter.

I andra workshops deltog personer från Folkrorelsearkivet och från föreningen Norrahammars industri- och byggmuseum. Genom fördjupade samtal kring historiska lager synliggjordes tidigare strukturer och händelser: dammar, bostäder och det gamla badhuset ritades in och berättelser om arbetsliv, olyckor och sociala sammanhang återaktiverades. Även sådant som tidigare tystats eller fallit i glömska fick en plats på kartan. Brukets betydelse för samhällets utveckling, liksom fackföreningsrörelsens roll och engagemanget kring Folkets Hus och industrimuseet, framträdde som centrala delar av platsens kollektiva minne. De berättade även om oron för framtiden och museets fortlevnad.

På Folkrorelsearkivet användes kartans historiska lager för att spåra förändringar i gaturum och omgivande bebyggelse. Genom dessa lager av berättelser och representationer framträder bruket som en plats där varje del bär på historiska samband, och där människors liv och arbete varit tätt sammanvävda.

NORRAHAMMARS BRUK

Museets
hembakade
ostkaka

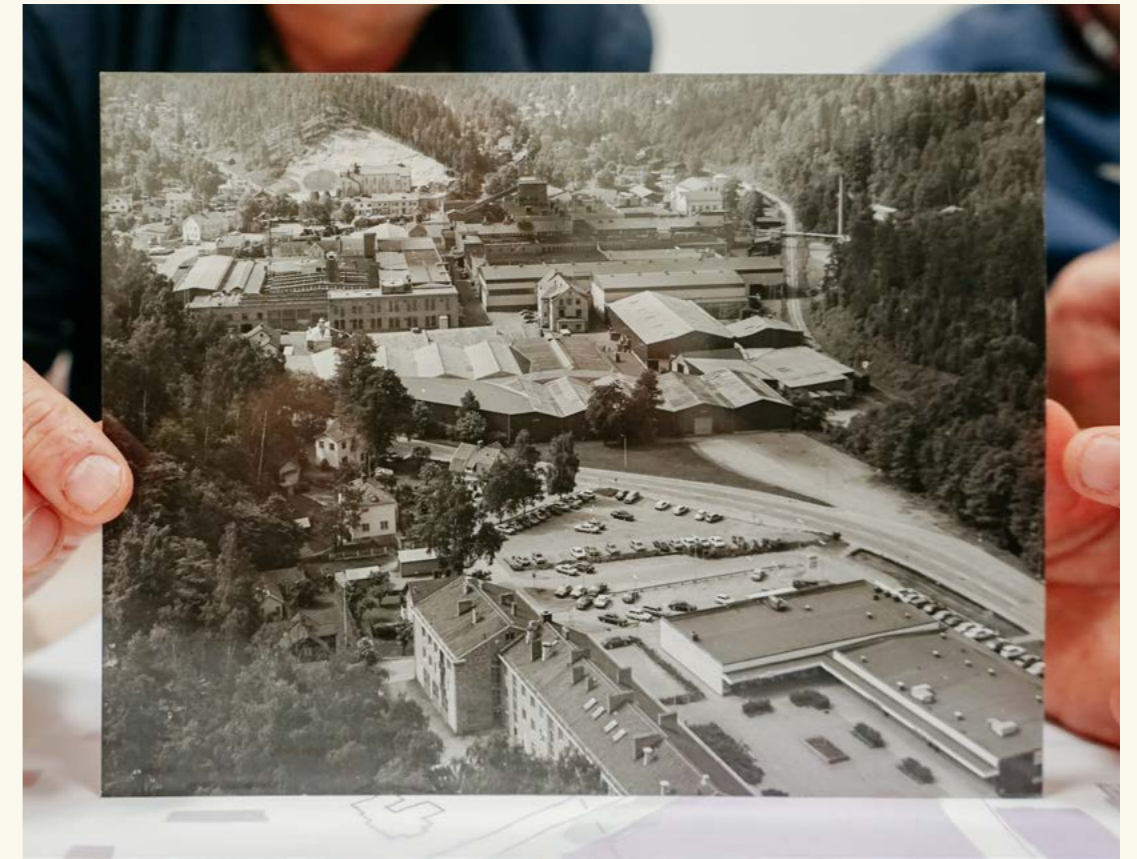

Kartworkshop på Industrimuseet med Sten-Erik Persson, ordförande för Norrahammars Industri- och byggmuseum och Lars-Johan Jarnegren, som skrivit boken *Norrahammars Bruk och Bruksområdet* (2024).¹⁶ Foto TEJA, 2025.

Kartworkshop med Rolf Petterson på Folkrorelsearkivet i Norrahammar. Foto TEJA, 2025.

Folkrörelser

Ett levande arkiv om Folkets Hus och Park samt om ett folk i rörelse

Både arkivet och museet berättar om en stark vilja till att bevara platsens historia vilket i sin tur bygger på initiativkraft från bygden och enskilda människors insatser. Arbetet med att organisera, samla, kommunicera och förmedla har fram till idag löpande organiserats genom ideella krafter och egeninitierade studiecirkel. Det finns en tydlig historia kring folkrörelsen och behov av en plats att samlas. Föreningslivet i Norrahammar har historiskt varit synnerligen aktivt och haft en förenande funktion.

Folkets Hus-föreningen i Norrahammar bildades i november 1908 och i januari 1927 invigdes det ståtliga huset ritat av Oskar Öberg vid Egnahemsvägen 4. När byggnaden stod klar för nästan 100 år sedan var den en tydlig symbol för Norrahammars arbetares strävan att skapa en demokratisk samlingsplats. Folkets Hus och Folkets Park har över hela landet varit av stor betydelse inte bara för folkbildning och utbildning utan också för kulturens utveckling vid sidan av de stora institutionerna.

Under de här åren har Folkets Hus i Norrahammar huserat ca 130 föreningar och fyllts av besökare som gått på bio, lyssnat till föreläsningar, konserter, teaterföreställningar, dansat till all slags musik, deltagit i möten hos fackföreningar, nykterhetsorganisationer, arbetarekommunen, kvinnoklubben, idrottsföreningar och mycket, mycket mer. Det har också använts som medborgarhus där allmänna samhällsändanden behandlats.

Norrahammars Folkets Hus var fram till att huset såldes, det enda kvarvarande inom Jönköpings kommun som ännu drevs i en Folkets Hus-förenings regi. Utöver föreningslokaler huserade byggnaden under många år även biblioteket, fritidsgården och en restaurang, vilket möjliggjorde ett flöde där olika verksamheter och användare naturligt delade utrymmen och möttes.

I samband med att kommunen köpte Norrahammars bruk 2019 för 27 miljoner blev de tillfrågade om att vara med och rusta upp Folkets Hus-byggnaden. Kommunen låter då bland annat länsmuseum göra en utredning som visar hur betydelsefull och värdefull byggnaden både är och har varit i historien. Men som på många andra håll i landet där förenings- eller medborgarhus av det här slaget har avvecklats som på löpande band ser kommunen inte heller här nyttan i hur de skulle kunna ha användning för huset. Kommunen väljer då att istället flytta biblioteket och fritidsgården till ett nybyggt hus i centrum. De minskade hyresintäkterna och en byggnad med underhållsbehov blev till slut för mycket för Folkets Hus-föreningen som fortsätter att vädja till kommunen, som redan ägde de flesta andelarna i huset, att köpa byggnaden. Folkets Hus säljs 2023 på marknaden till en privat festarrangör till priset av en mindre villa i Norrahammar.

I den nya centrumbyggnaden ska en betydligt mindre yta nu ersätta lokalerna för både bibliotek och fritidsgård. Samlingslokaler för föreningar finns inte inritade i denna byggnad. Inte heller lokaler som kan upplåtas för teater, musik, konserter, dansundervisning, repetitioner eller annat som tidigare samlats under samma tak där människor dagligen från olika generationer träffats och haft utbyten.

Nya centrumhuset

På väg in för att besök nya fritidsgården hör vi pingisbollarnas pigga studsande redan i entrén utanför biblioteket. När vi träffar fritidsledarna en våning upp, ser vi hur de hela tiden måste hyscha på barn och ungdomar när de leker, spelar rundpingis, eller skriker till för att de blir glada för ett spel de vunnit. De är tillsagda att deras verksamhet låter för mycket och att de inte får störa andra verksamheter i huset. Ytan är liten och för trång för att rymma alla ungdomar och barn samtidigt

Montering av elspis, Inga-Lill Gustavsson 1960-tal. Fotograf: Jean Hermansson, Folkrörelsearkivet i Norrahammar.

Inga-Lill Gustavsson i styrelsen för Folkets Hus, 1985. Fotograf okänd, Folkrörelsearkivet.

som kommer från flera skolor i Norrahammar, där barnen behöver delas in i olika grupper och tidscheman för att få plats. Här, berättar fritidsledarna, kan de inte längre erbjuda ungdomarna rörelse och dans som tidigare i Folkets Hus.

I möten med människor som vikt sina liv åt Folkets Hus och föreningslivet, liksom med dem som tidigare arbetade på fritidsgården i lokalerna, framträder en tydlig bild av uppgivenhet. Det som tagit över hundra år att bygga upp, i form av folkrörelser, folkbildning och föreningsliv, håller nu på att monteras ned i snabb takt och utan dialog. "Bruket är nedlagt, då behövs väl inget Folkets Hus?" är ett påstående i ett möte, motiverat av föreställningen att arbetare i dag inte längre har behov av organisering. Detta kan förstås som en del av en berättelse som bortser från folkbildningens och föreningslivets roll som grundpelar i ett demokratiskt samhälle. Samtidigt aktualiserar det Schunnesons resonemang om arbetarklassens osynliggörande, och om vad vi väljer att rikta – eller inte rikta – vår uppmärksamhet mot.¹⁶

Ett framtida Folkets Bruk

Det är lätt att tänka att behovet av att samlas idag främst skulle röra fritid och rekreation. Men om samtliga samlingslokaler till slut tas bort för medborgare i samhället uppstår till slut en farlig situation för demokratin där människor tappar möjligheter att organisera och mobilisera sig. När huset såldes, berättar medlemmar ur Folkets Hus styrelse, dog direkt flertalet föreningar i Norrahammar. De få som finns kvar får träffas hemma hos varandra, men utan lokal kan inte föreningar ha en möjlighet att utvecklas och inte heller attrahera nya medlemmar. Vid ett av våra besök i området ser vi en samling människor i sina bilar uppe på höjderna vid en idrottsplats där ingen match pågår. Det går till slut upp för oss att det vi ser kan i själva verket vara ett annat sätt att hitta samlingslokal, där de äldre, på samma vis som epa-ungdomarna får hitta ett sätt att mötas genom att samlas i och kring bilarna på en parkeringsplats.

En central röst i den här diskussionen var Bengt Göransson (1932–2021). Han var socialdemokratisk kultur- och skolminister under 1980-talet och därefter utbildningsminister, men han var också en person som levde hela sitt liv i och för folkbildningen och folkrörelserna. Göransson poängterar ofta att folkrörelser inte är statiska monument utan levande processer. Han betraktade demokratin som en livsform snarare än bara ett tekniskt system för beslutsfattande, och han menade att en rörelse faktiskt kan vara död även om organisationen finns kvar på pappret. I en intervju några år innan han gick bort talar han om hur vi idag glöm-

mer att alla föreningar behöver en fysisk samlingsplats. Att de behöver äga lokaler och möbler, inte bara idéer. "Det händer något när man har ansvar för en byggnad, till exempel går och plockar fram stolar inför ett möte. Det är då man inser att man är del av något större – ett kollektiv!" Han menar även att ur ett medborgarperspektiv har studieförbunden en viktigare roll än någonsin i dagens samhälle. "Även om inte så många vet vad folkbildning är i dag behövs studieförbunden som idéburna organisationer" enligt Bengt Göransson. Studiecirkeln trögrörliga form har ett värde i sig, eftersom den ger tid för eftertanke.¹⁷

I boken *Folkets hus och Folkets Park i Jönköpings kommun*, (2006) resonerar Lisbeth Lejon, medlem i styrelsen för Norrahammar Folkets Hus förening, också kring folkrörelsernas möjliga överlevnad och att man idag inte kan räkna med att det bara är arbetarrörelsen som ska bära upp det.¹⁸ Man behöver söka bland studieförbund, teater- och musikföreningar och idrottsföreningar utanför arbetarrörelsen.

Enligt en rapport från Myndigheten för kulturanalys 2026 ligger studieförbundens kulturverksamhet idag på historiskt låga nivåer och har mer än halverats sedan 2019.¹⁹ Mellan 2022–2024 har de statliga anslagen minskat med sexhundra miljoner och antal träffar i studiecirkel har minskat med 58 procent. Eftersom studieförbunden är en av få kulturaktörer med verksamhet i landets alla kommuner, riskerar nedgången att påverka tillgången till kultur utanför de stora städerna.

I detta arbete har en av de centrala frågorna handlat om vad som är vår tids Folkets Hus eller Folkets Park? Hur kan vi omdefiniera och prata om de här historiskt laddade begreppen i just Norrahammars lokala kontext? Genom att prata om området som ett Folkets Bruk som kan stärka en produktiv miljö, kan vi belysa situationen på platsen där arbetarkulturens historia och minnen flätas samman med dagens förlorade samhällsfunktioner, där segregation och behov av mötesplatser för både kunskap och meningsfull fritid är större än någonsin.

Ett folk i rörelse

Historiskt har Norrahammarsborna vandrat, till exempel upp på den idag övervuxna "nyponkullen",²⁰ i vardagen för att titta på tåget som stannar vid stationen,²¹ eller marscherat hela vägen till Huskvarna när det behövts mobilisering.²² Redan 1916 gick så kallade 'fästtåg' upp till Folkets Park,²³ under femtio och sextioalet arrangerades karnevalståg där hela samhället gick ihop och hjälptes åt.²⁴

Det finns en idag bortglömd historia kring att samlats utan att konsumera, för gemenskap, sammanhållning och kunskap. Här har Norrahammars Folkets Park, som försvann redan på sjuttioalet haft en stor betydelse för samling och mobilisering. Parken låg till en början uppe på Brudakullens topp, strax ovanför Folkets Hus. Här restes midsommarstången redan på 1880-talet. 1906 flyttades festplatsen till ett annat område på västra sidan där den fanns kvar till 1968.

Parken blev under de sextio år den existerade en plats för politiska möten, exempelvis talade Hjalmar Branting där inför stor publik. På trettioalet byggdes en riktig teaterscen där det framfördes operetter, konserter och annan underhållning. Där fanns även kaffekiosk och dansbana. I en tid när kostnaderna blev stora för föreningen att arrangera dessa stora evenemang gjordes försök i slutet av sextioalet och början av sjuttioalet att sälja till kommunen som då inte ville betala mer än 1 krona per kvadratmeter. I augusti 1968 kan man läsa i Smålandsposten rubriken "Katastrofmöte i Norrahammar – slut med folkparken".²⁵ Idag är även denna plats såld som en privatomt, kvar finns fyra överväxta trappsteg som en ruin.

Föregående uppslag:
Flerårig onsdagstradition med pingisspel i Regnbågssalen på Folkets Hus, Keith Eriksson, Bruno Bergman, Bruno Hagenfjärd och Lars-Johan Jarnegren.
Foto Lisbeth Lejon, 2022.

"Fästtåg" upp på backarna mot Folkets Park.
Foto från Folkrörelsearkivet, 1940-tal.

Några överväxta trappsteg, det som tidigare var serveringen, är vad som finns kvar idag av Folkets Park på en privatomt i Norrahammar.
Foto Lisbeth Lejon, 2026.

Historien om Folkets Park i Norrahammar visar sig vara än mer begravd i det kollektiva minnet på platsen idag då det förutom muntligt berättade historier saknas dokumentation. I jubileumsskriften om Folkets Hus från 1988 som vi till slut hittar på Folkrörelsens arkiv,²⁶ ser vi efter veckor av efterforskningar äntligen ett snöigt foto från byggnaderna på platsen med den talade bildtexten, *Den enda bilden*. Liksom Folkets Hus, finns idag få exempel kvar av Folkets Park över hela landet. Fram till att Folkets Hus i Norrahammar såldes kunde föreställningar och konserter, föreläsningar och seminarier i alla fall äga rum inomhus. Idag finns ingen sådan plats kvar, men behovet i ett samhälle att mötas på gemensamma platser också utomhus för rörelse, teater, dans och musikevenemang är än idag lika stort.

Oredigerade platser

I samtal med Lisbeth Lejon framkommer en önskan om så kallade oredigerade platser, det vill säga naturliga, orörda platser, som inte är ordnade eller tillrättlagda. Sådana platser erbjuder stora pedagogiska värden för alla åldrar eftersom de uppmuntrar till fantasi, utforskande, socialt samarbete, risktagande och fri lek, till skillnad från redigerade lekplatser vars syfte ofta är förutbestämt av vuxna. Idag byggs den formen av platser bort, eller ges inte plats i nya detalplaner.²⁷

Även den övervuxna platsen där Folkets Park en gång låg, har nu börjat röjas upp berättar Lisbeth Lejon vidare. Den privata ägaren till tomten har under 2026 lämnat in förslag till kommunen om att få bygga bostäder och stadsbyggnadsnämnden har sagt ja till detaljplanearbete. Parkområdet kan på så vis aktiveras och bli en plats för människor att igen skapa nya minnen på.

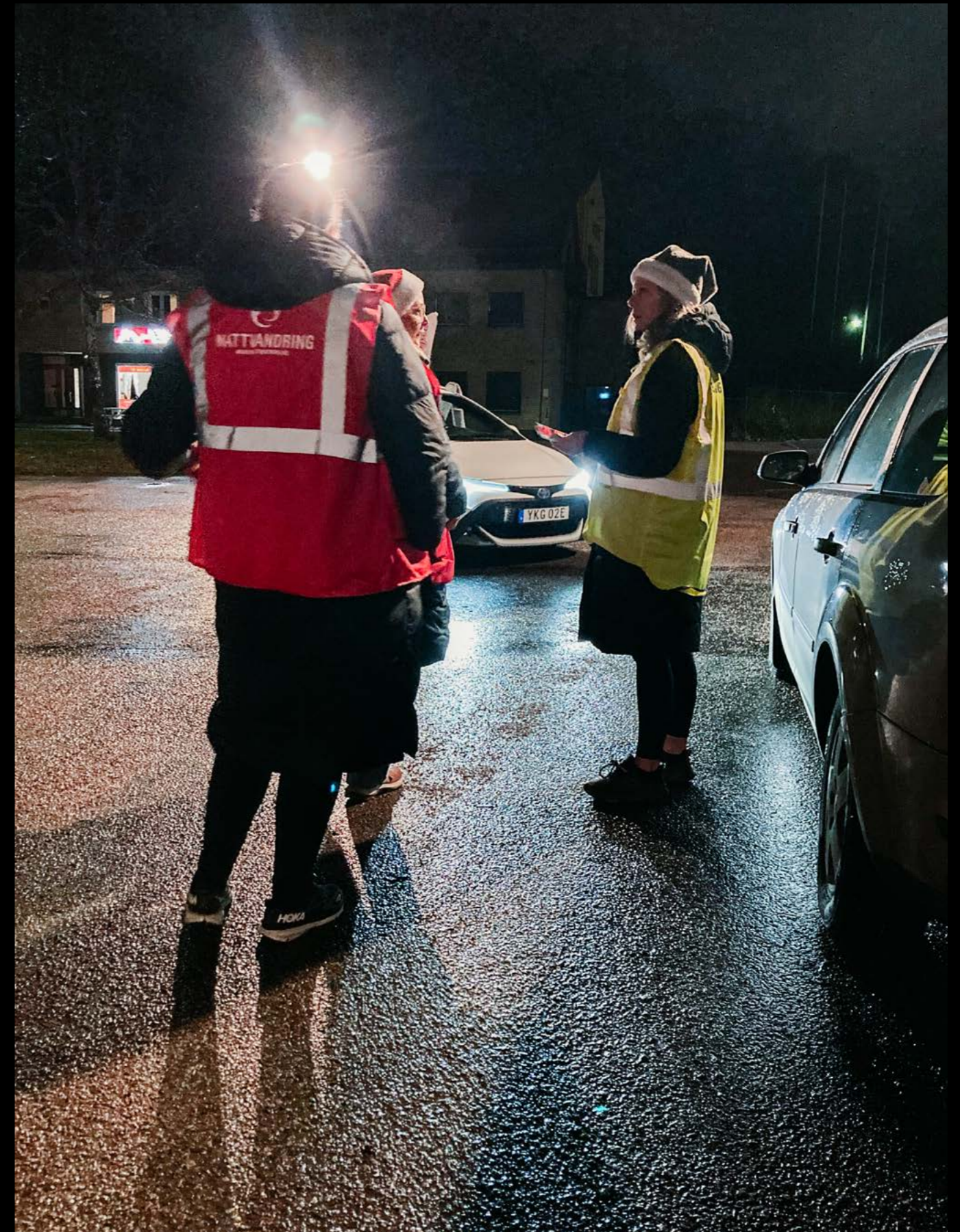

Karina Lundholm och Sara Videll var några av de hundratals ungdomar vi mötte på bruket som deltog i epa-lussetåget som arrangerades i samarbete med nattvandrarerna i Tabergsådalen i december 2025. De säger att det är en myt att all motorburen ungdom bor i villa med egna garage med hjälp hemifrån. De vill därför gärna se till exempel ett epa-garage i framtiden på bruket där man kan få hjälp att meka och som också kan bli en samlingsplats istället för att som idag behöva åka över hela stan till köpcentrumets parkering. Foto, TEJA, 2025.

Besök på *Human lights festival* på Råslätt, ett samarbete mellan barnrättsorganisationen Underground, en mängd olika aktörer och boende på området.
Foto TEJA, 2025.

Samtal med Maria Villysson från den ideella organisationen nattvandrarerna på bruket om deras verksamhet med ungdomar. I februari 2026 lamar gruppen som nattvandrar i Jönköpings-Posten att de riskerar att tvingas stänga ned sin verksamhet då för få vuxna numer engagerar sig i att gå ut och vandra trots att dett gett stor effekt och blivit lugnare i Tabergsådalen sedan initiativet startade för några år sedan.²⁸
Foto, TEJA, 2025.

Föregående uppslag:
Besök i Freskosalen
Folkets Hus.
Foto TEJA, 2025.

Från eldsjälar till elden och ljuset

Från industriell produktion till upplysning och kunskapsproduktion

Einar Gustavsson vid
kupolugnen. Foto
Jean Hermansson,
Folkrörelsearkivet

I Norrahammars historia är elden ett av de grundläggande elementen och fundamenten i det industriella arvet. I fresken i Folkets Hus som gjordes till arbetets ära av Torsten Billman 1949 – något av det mest betydelsefulla arvet från arbetarrörelsen – är elden, röken från gjuteriet centralt placerad.

I kyrkan i Norrahammars centrum som ritades av Göran Pauli 1930, finns unika takkronorna i trä som också ritades av Pauli som besökt gjuteriet och inspirerats. Lampskärmarna är en hyllning till Norrahammars bruk, och eldslågorna som slog upp från järnhanteringen. 2020 sätter kommunen upp en ljusinstallation i backen på Hammarvägen vid sidan av bruket, som refererar till lampornas form, och som sen bruket började få liv kommit att få en betydelse i form av en låga av hopp som tänds och ändrar färg. Den allra äldsta föreningen i Norrahammar nykterhetslogen Plogen, som idag håller till på Martinsgården i utkanten av Norrahammar, arrangerar fortfarande sin årliga vandring kring utställda marschaller. *Septemberljus* är en annan innovativ årlig händelse i Jönköpings kommun som arrangeras av tekniska högskolan där ljusets betydelser och funktion sätts i dialog med historien och platsen. Under två år har även nattvandringarna i Tabergsådalen arrangerat ett epa-lussetåg som 2025 samlades på bruket. Senaste tillskottet är *Human Lights Festival* som arrangerades av bland andra föreningen Underground på närliggande bostadsområdet Råslätt under Allhelgonahelgen 2025.

I en avslutande aktivering av rörelser inom projektet på bruket arbetade vi under 2025 och 2026 med en deltagarbaserad process i samarbete med aktörer och verksamheter på plats för att skapa möjligheter att bjuda in människor att vara med i en performativ ljusvandring i brukets gömda

rum, en slags lyktparad, där vi tillsammans med föreningar, boende, ungdomar och äldre utforskade platsen utifrån relationen mellan dåtid, nutid och framtid, mellan digitala och fysiska rum eller redskap och mellan individen och kollektivet. I denna del ville vi knyta an till den kunskap, historia och intresse att komma samman kring ljus som redan pågår i området, men även sätta det i samband med historien om upplysning, bildning och kunskapsutbyte.

Vandring i ljusets tecken

Genom att arrangera en vandring där de medverkande själva blev ljusbärare var vi intresserade av att belysa platsen, historien och framtiden tillsammans. De flesta vi mött under detta arbete, oavsett om de har en koppling till bruket i dag eller ej, har idag inte varit inne i många av byggnaderna på bruket, förutom i de butiker som idag har öppnat upp. Inte ens de som har verksamheter i bottenvåningen har haft tillgång att besöka exempelvis andra våningsplan eller kringliggande utrymmen. Lyktvandringen blev en möjlighet att bjuda in både boende och framtida brukare till att skapa nya relationer och känna delaktighet i att se möjligheter för platsen.

Lyktparader, så kallade 'lantern parades' är en idag global communitybaserad företeelse med en historia som sträcker sig flera tusen år tillbaka i tiden med funktion att få människor att komma samman. Vandringar har historiskt sett haft en symbolisk betydelse i relation till livsövergångar, där de förknippas med modet att släppa taget och träda in i något nytt. Lyktornas funktion är då inte bara att lysa upp i mörkret, själva paraden där människor tillsammans bär fram lyktorna ses som möjliggörandet för denna transformation. På många håll i världen erbjuder lyktparader en mediativ reflektion kring både minne och framtiden, en möjlighet för de medverkande att uttrycka kollektivt hopp och samtidigt kunna skicka med personliga önsningar och meddelanden.

Lärande

Detta skede av att vara i en ständig förändringsprocess med inslag av osäkerhet för vad som ska komma, blev i det här sammanhanget i Norrahammar en undersökande läroprocess som vi tillsammans med de medverkande kunde dela.

Att se bruket och framtida verksamheter som inte bara en samling byggnader, utan genom ett aktivt förhållningssätt som skapar och belyser banden med det övriga samhället resonerar även med de nu hundraåriga tankarna hos Walter Gropius som startade Bauhausskolan i Weimar 1919.²⁹ En skola där synen på lärande var holistiskt på det vis att livet, hälsan, samhörighet och solidaritet i processerna på vägen mot målet, var viktigare än slutresultatet. Under en tid då den fria tanken var under hot trodde Gropius på kraften i att samlas, oavsett om det var för en teaterproduktion, samtal eller för en fest. Genom manifestationer och event gick Bauhausskolan på 1920-talet samman med invånarna i Weimar bland annat genom en årligt återkommande drakfestival samt även en lyktparad, där elever, även yngre skolbarn och boende runt om skolan tillsammans vandrade på gatorna med handgjorda lyktor som tillverkats under gemensamma workshops.

100 år senare, efter lyktparader i Weimar, eller byggandet av Folkets Hus i Norrahammar finns det återigen en angelägenhet att titta på kraften i att samlas. Digitala plattformar, verktyg och rum är då inte bara framåtskridande innovationer i positiv bemärkelse utan riskerar även att medverka till att fördjupa alienationen där unga människor är de mest sårbara. Idag finns stor risk att vi distanserar oss inte bara från att mötas och komma samman i olikheter, eller mellan generationer, vi tappar mer och mer kontakten till fysiska material och kunskapen som sker i relationen mellan handen och tanken.

Kunskapsutbyte och studiecirkel

En central del i arbetet med lyktparaden var därför tillverkan av lyktor eller andra ljusbärande element och objekt i gemensamma workshops där de medverkande fick utforska och utforma den ljuskälla de bar. Deltagarna experimenterade hos föreningen Makers med olika typer av belysnings-system, från enkla varianter med 9V batteri till mer avancerade interaktiva och programmerbara led-ljus. Arbetet arrangerades i formen av ett antal studiecirkel som aktiverade också den tidigare starka traditionen på platsen kring organisering där samarbeten och möjligheter ges att samlas, prata och producera, jobba med handen och hantverk, över åldrar och genrer. I genomförandet samarbetade vi med de två ideella verksamheter och aktörer som idag är verksamma på bruket. Makers, med sitt engagemang i peer-to-peer lärande och Tabergså-

dalens kulturhus är båda verksamheter, som trots olikheter i inriktningar kan ses som samtida folkrörelser med låga trösklar och som genom workshop-formatet riktar sig till både nya och etablerade målgrupper i alla åldrar. De ligger just nu sida vid sida i bottenplanet på bruket, har många gemensamma beröringspunkter och intressen men hade tidigare aldrig samarbetat. Genom att projektet kunde skapa gemensamma plattformar för samarbeten kan framtida samverkan stärkas – men också särarter i respektive verksamhet fördjupas och förtydligas.

Vi bjöd även in andra verksamheter att delta som exempelvis fritidsgårdarna både i Norrahammar och på Råslätt, Tabergsådalens nattvandrare, medlemmarna ur Folkets Hus-föreningen och Industrimuseet med flera.

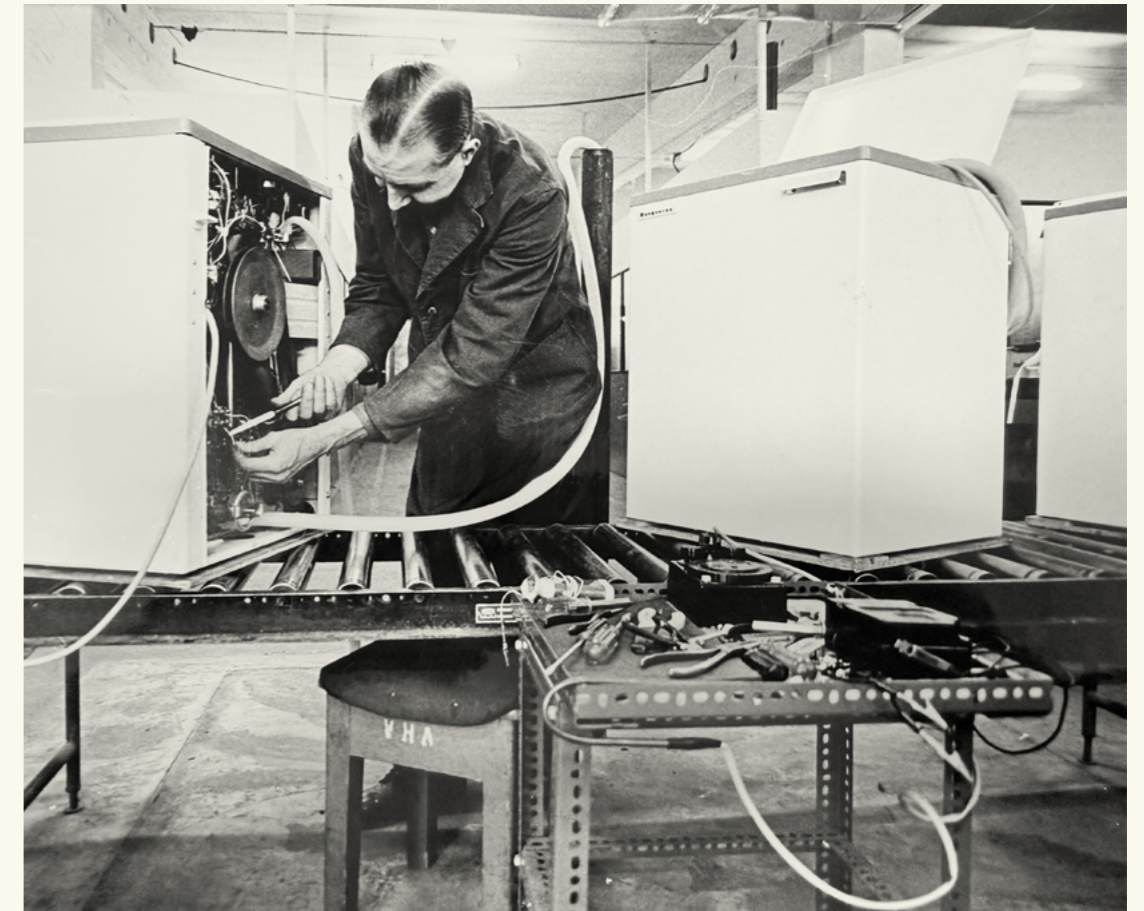
Lyktparaden på bruket

Studiecirkelarna avslutades med en öppen inbjudan att ta med ljuslyktor till vandringsen. Denna kväll deltog både Norrahammarbor med koppling till bruket och nyfikna besökare som kom till platsen för första gången med ledslingor fastsydda i hattar eller utrustade med fick- eller pannlampor.

Pensionären Aurelija "Lella" Morariu var en av dem som tidigare arbetat på bruket som nu återbesökte platsen tillsammans med Gunnel Bergsten, båda är idag aktiva inom föreningen för Industrimuseet. En tonåring berättade entusiastiskt om sin farbror som haft bruket som sin arbetsplats. För Lisbeth Lejon (ordföranden i Folkets Hus-föreningen) var det både "magiskt och lite vemodigt att vandra runt med lyktorna tillsammans med både Ing-Marie som varit min kompis i mer än 65 år och människor jag inte kände, i kontorsrum där min mamma kanske arbetat. Jag tänkte på farfar, morfar, pappa, mina tre lillebrorsor, min son och alla andra släktingar som slitit på bruket."

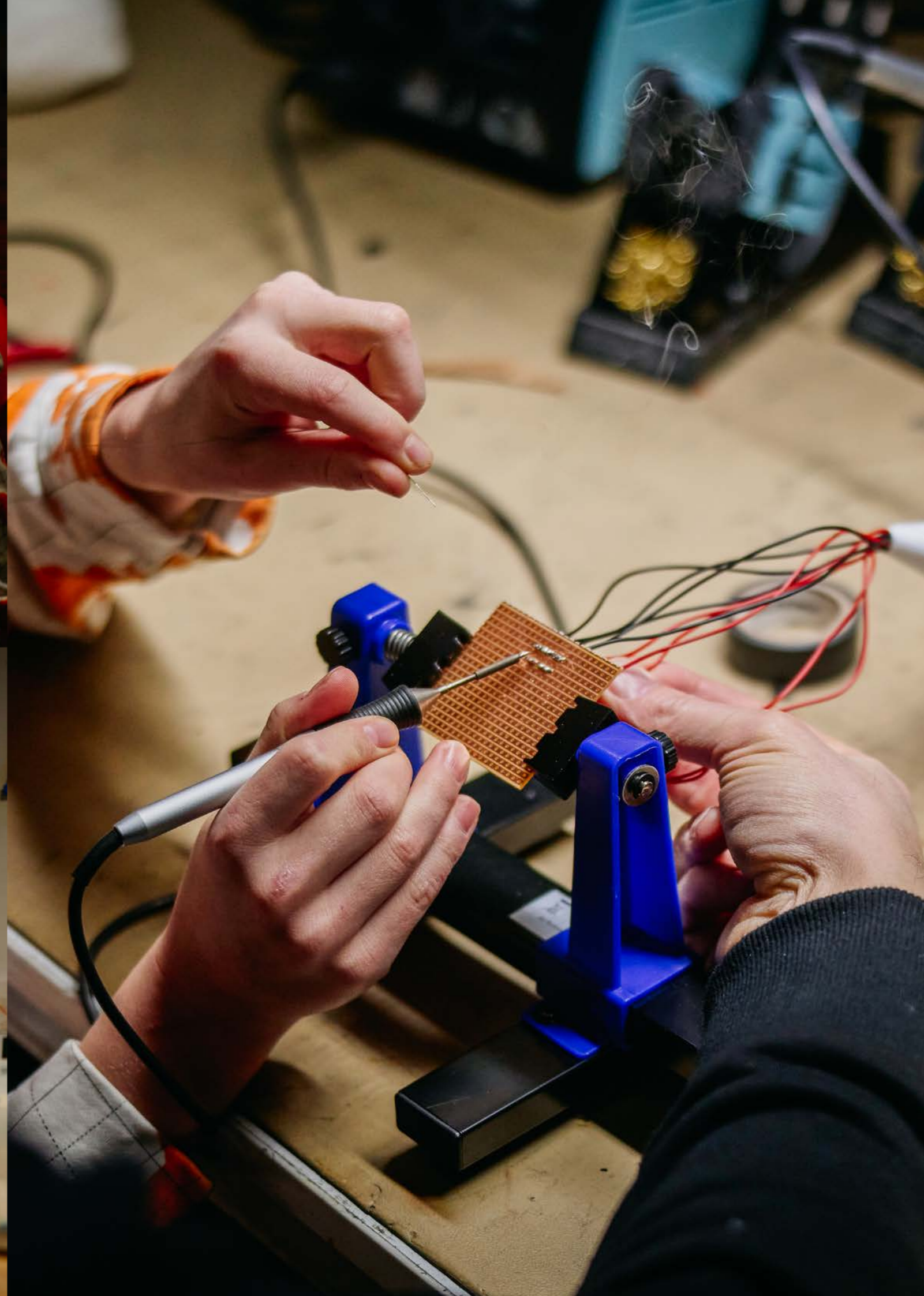
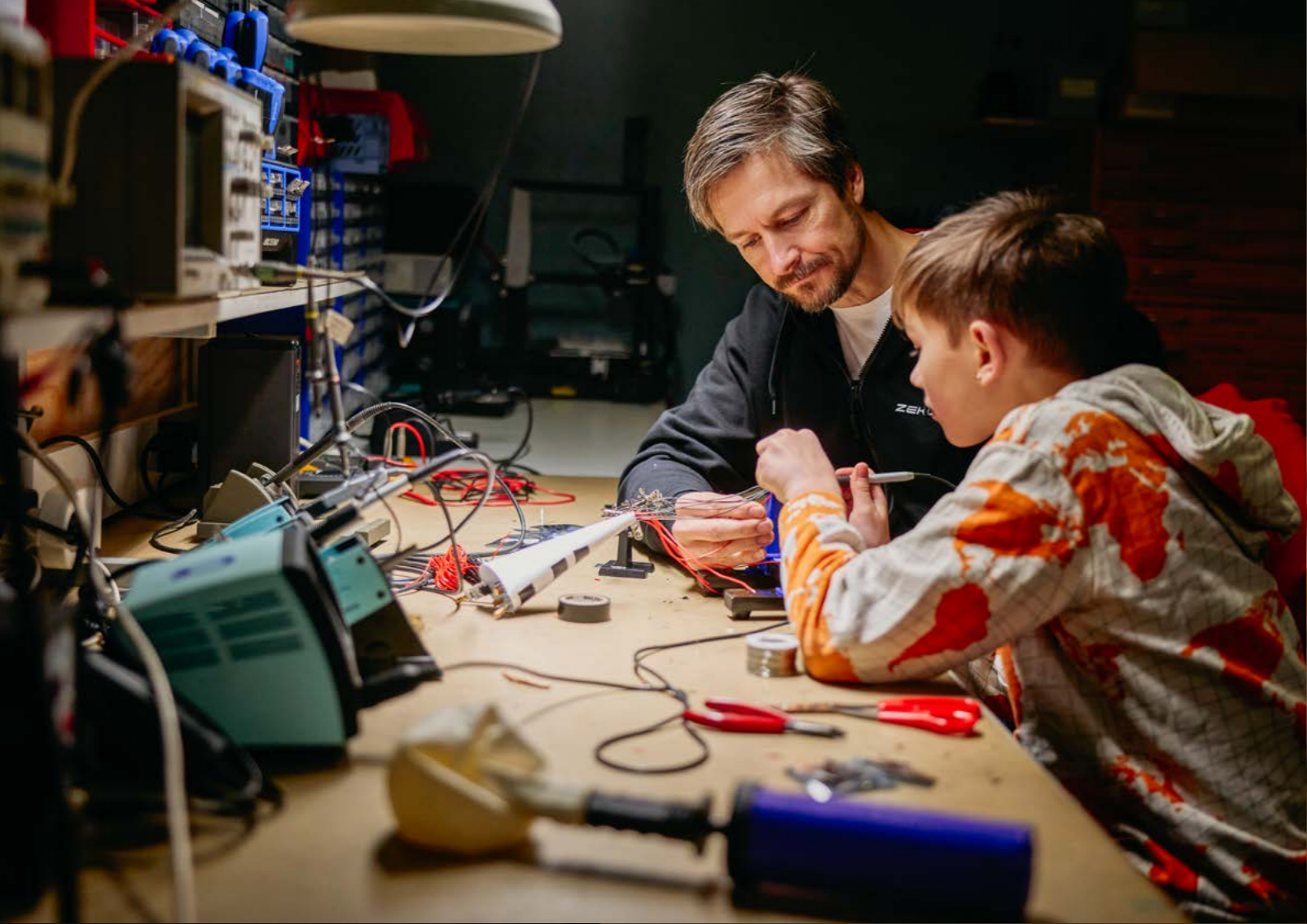
Lyktparaden tog sig genom flera mörkklagda fabriks- och kontorsbyggnader filmades samtidigt av två filmfotografer som själva gick med i paraden med bärbara kamerariggar och portabla strålkastare. Vandringsen gav en ögonblicksbild av brukets pågående omvandling och förändringsprocess. I skrivande stund, tre månader efter paradens genomförande har redan nya avskiljande väggar uppförts och flera rum går inte längre att känna igen.

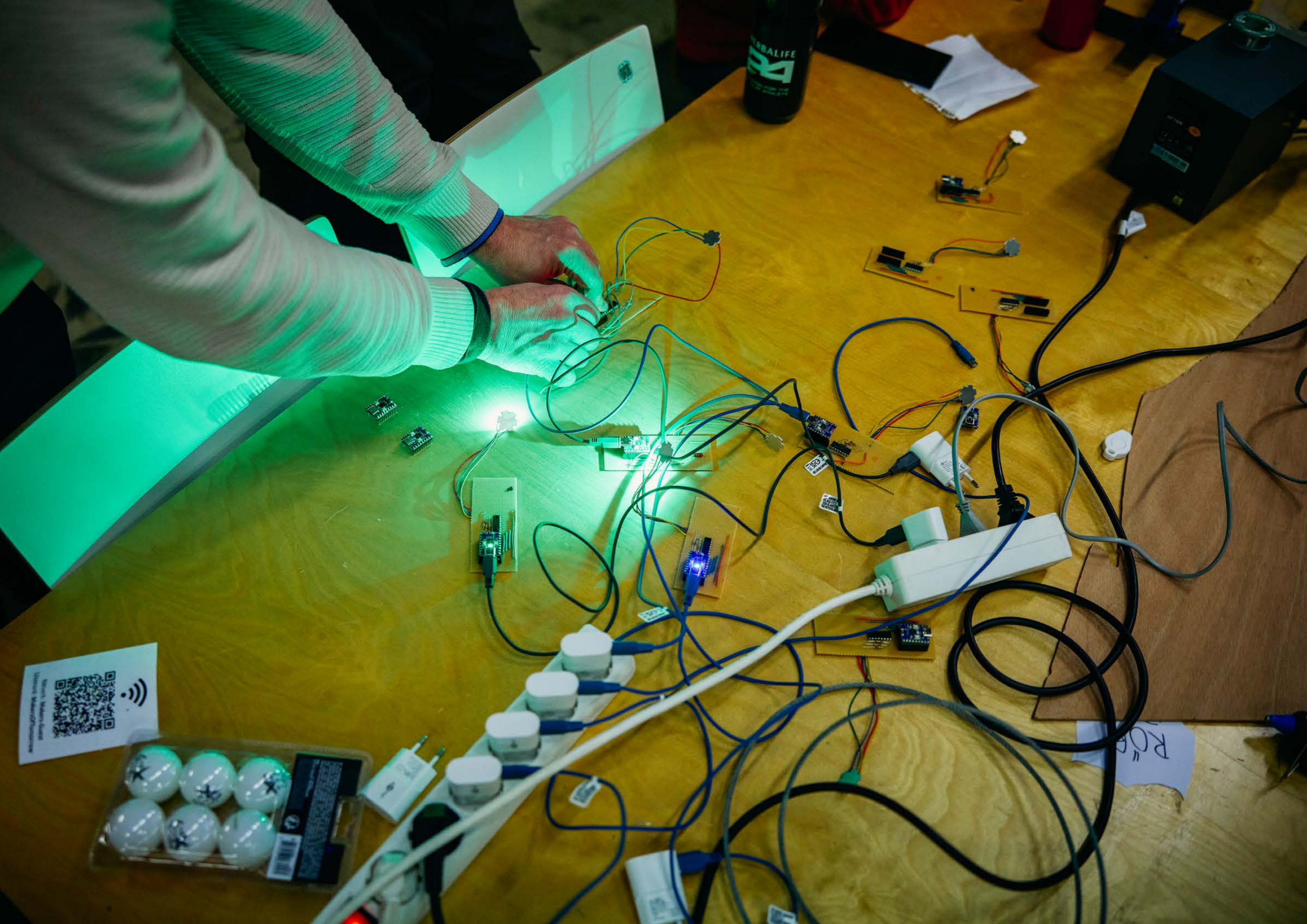
Montering tvättmaskin, Arvid Johansson, "Mandus", någon gång från 50–60-talet. Foto Jean Hermansson, Folkrörelsearkivet

Nedan och sid. 76–79: Lyktworkshop, led-lampor, hos föreningen Makers och Tabergsådalens kulturhus. Foto Patrik Svedberg, 2026.

ROB

Running time

I relation till tidigare nämnda begrepp som både rytm och duration – i filmspråk pratar man om running time – är vårt arbete på bruket en mycket kort del i historien. En vandring med ljus som flyktigt rör sig in och ut i mörka rum kan framstå som ett snabbt uppflammande irrbloss som sedan slocknar. På samma vis handlar det ju också om dörrar som tillfälligt öppnas och tillgängliggörs och sen kanske stängs igen. Men som skeende rymmer det samtidigt en potential att bli en del av den historia vi vill berätta – en historia om rörelser i tid och rum på verkstadens golv, och om hur bruket kan öppnas upp så att människor ges möjlighet att ta plats, bli aktörer och göra anspråk på platsen. På så sätt kan delaktigheten i beslut som rör deras framtid stärkas.

Iscensättningen kunde, som en immateriell händelse, fungera som ett sätt att komma samman bortanför kommersiella syften som marknader eller shopping. Att paraden ägde rum på kvällstid, blev också viktig för att synliggöra och lyfta dessa värden på bruket – som en påminnelse om, och en erfarenhet av, Norrahammars tidigare starka föreningsliv och ideella krafter.

Som ett avslut på historien – eller en början på en ny – tog vår läsning av platsen sin utgångspunkt i ett filmklipp av människor i rörelse. Paraden som händelse blev i sin tur också en del av en filmad rörelse. Kartor, ritningar, öppningar, flöden blev då inte bara ett underlag för en utstakad vandringsled utan utvecklades till ett storyboard för hur en kamera i konstant rörelse i en flödande tagning kunde bli en del av rörelsen och vandringen. Filmarbetet har ett utforskande förhållningssätt till dokumentation där kameran

inte är ett passivt registrerande instrument utan rör sig aktivt och sökande tillsammans med övriga medverkande och fungerar som något som både fångar upp och själv genererar ljus och rörelser.

Vandringen i filmen följer en tydlig sekvens genom byggnadernas olika plan och tidsskikt. Arbetet med att studera bygglovhandlingar och ritningsmaterial för att förstå hur byggnaderna successivt har byggts om, kompletterats och omorganiserats blir genom kamerans rörelse till en möjlighet att läsa de rum vi passerar som resultat av en kontinuerlig omvandling, med synliga lager och minnen från olika epoker i historien och fram till idag.

Återkommande ritual

Att arbeta med en lyktparad kring en omvandlingssituation som kommer fortsätta att pågå och prägla samhället i många år kan komma att ge ringar på vattnet för lång tid framöver, även om den inte lämnar fysiska spår. Redan om några månader kan vissa rum och interiörer ha drastiskt ändrat karaktär, lager kan ha skalats bort genom renoveringar. Kanske kan det uppstå en ny tradition, en återkommande ritual, där det varje år kan fortsätta att arrangeras en lyktparad i samarbeten mellan aktörer på området, där belysningsmaterial, ledlampor, batterier och verktyg som köptes in för detta projekt blir kvar på platsen och återbrukas till nästkommande år och som igen kan belysa nyttillkomna eller andra infallsvinklar på ett område i fortsatt förändring – som ett sätt att fortsätta öppna upp och kommunicera processen med omvärlden och boende på plats.

Förberedelser för filmarbete med filmfotograferna Joshua Aylett och Francisco Imoda. Foto Patrik Svedberg, 2026.

Spår efter polisens skjutövning i den gamla elpsisverkstaden. Foto Patrik Svedberg, 2026.

Nästa uppslag: Lyktparad på bruket. Foto Patrik Svedberg, 2026.

Epilog:

Leaving the Factory

Om vandringens olika lager i bygglovsritningar och på film

I inledningen till en 16 min lång filmsekvens ser vi en brokig skara bestående av ett hundratal människor, barn och ungdomar, från yngsta deltagaren på fyra år till familjer och äldre pensionärer som samlats på Bruksgatan.

Påbysade med tjocka täckjackor, fodrade reflexförsedda överdragsbyxor och utrustade med pannlampor, ficklampor, påsydda ledslingor i kläder och huvudbonader trotsar de minusgraderna en januarikväll, bärandes på egenbyggda lyktor i fantasifulla och abstrakta former av material bestående av ledteknik, plastfoam, silkespapper, återbrukade räddningsfilter i metallfolie, blom-pinnar och ballonger. Med ett ljussken som under rutten växlar i färg, rör sig gruppen i ett kraftfullt och samlat koreograferat flöde, genom gator och byggnader på bruksområdet likt den forsande kulverterade ån som går under marken och fötterna.

Vid Tabergsadalens kulturhus börjar vandringen för att ta sig längs den tidigare Bruksgatan, avslutad av de teglade fasaderna och sågtandstaken från Gjuteriet på vänstra sidan. Gruppen vänder upp mot ingången i nästa gränd som vätter upp mot Hammarvägen för att genom ett trapphus i en byggnad från 1945 mödosamt baxa upp de stora lyktbyggena uppför de höganäsklinkerbelagda trappstegen. De äldre med fast grepp om gjutjärnshandledarna från fyrtioalet för att nå plan tre, en kontorsmiljö ombyggd för modernt bruk 1982 där tiden nu ser ut att ha stått still sedan 1990-talet när personalen, då Parca varslade, fick lämna sina kontorsbås. I den kalla och nedsläckta mörka byggnaden, idag utan el och vatten, har lysrörsarmaturer lämnats hängande på trekvart från det sänkta och fuktskadade innertaket. Solki-gardiner hänger i många rum kvar och genom fönstren som är delvis igensatta och utbytta från original ser vi det omgivande landskapet med de höga träden på branten torna upp sig som väggar som flashar förbi. Samlingen av människor rör sig nyfiket genom evighetslånga och trånga kontorskorridorer, färgkodade väggar för att

kunna navigera mellan avdelningar i den 130 meter långa byggnaden. De passerar ett oräkneligt antal fanérklädda dörrar som leder in till fikarum, avstängda toaletter, numrerade kontorsbås, sekreterarrum och större chefs- och mötesrum med mögliga, uppfläkta heltäckningsmattor. Kameran fångar på vägen en gammal stämpelklocka, fläckiga väggar och öppningar i tak som på vissa ställen gapar helt öppet, och i några bås har växtligheten tagit sig igenom taket. "Upside down" i *Stranger things* säger några av ungdomarna om de spöklika scenerna. Genom fönstrena på norrsidan syns livet som alltjämt pågår utanför genom ljusskenet från Norrahammars närliggande centrumbyggnader. Genom en trasig glasruta vid kontorsbås nr 095 skymtar en av kamerorna förbi, som en av de gående i tåget.

Via ett trapphus med stentrappor och vackra gjutjärnsfönster leds gruppen ned till andra våningen in i hallen för spismontering. Rummet känns öppet och fritt i jämförelse med korridorerna planet över, vandringen tar sig en ny skepnad. I rörelse och i ett stort antal personers sällskap med vinterkläder på känns det inte hur kallt det egentligen är. De stora dragiga gjutjärnsfönstren är delvis kvar, men även här är många fönster igensatta under 1990-talet. Här stod kvinnorna i Norrahammar på fyrtioalet och sorterade patroner och ammunition för både inhemsk krigsmaterielproduktion och export, innan spismonteringen sedan tog över lokalen tio år senare. Nu söker ungdomarna som har tagit täten i tåget frenetiskt med sina ficklampor på det smutsiga och råa fabriksgolvet efter alla de hundratals patronhylsor, som polisen lämnat efter sig från sina provskjutningar då de i dessa stora, långa rum hyrde in sig tillfälligt under hösten 2025.

Från lyktparaden på bruket.
Foto Patrik Svedberg, 2026.

Lyktorna reflekteras i de blekgula blanka båsväg-garna av plåt från femtio- och sextiotalet. De lyser upp de slitna omklädningsrummen med långa vas-kar och duschbås. Lamporna som tillfälligt flashar förbi synliggör kvarglömda kläder i hörnen och under plåtskåpen, för att sen åter lämna rummen i mörker.

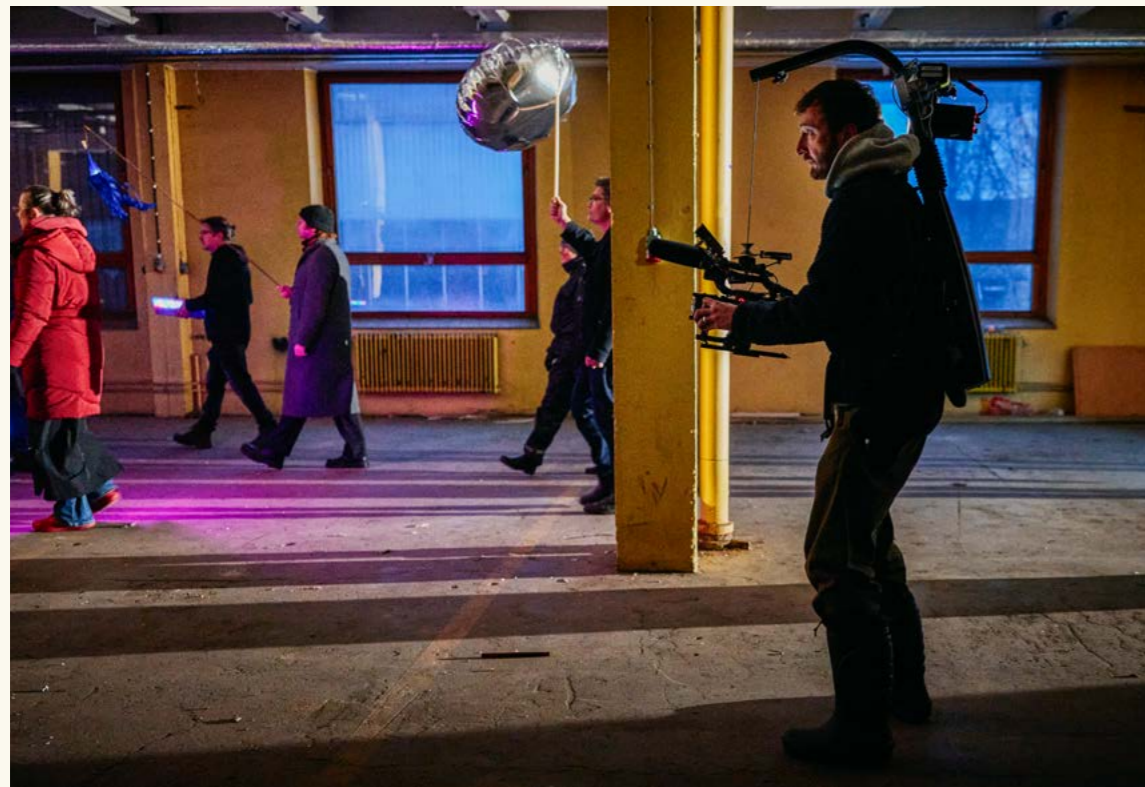
Tåget flödar ned för trappen igen, förbi den gamla rökrutan med askfat i koppar i sextiotalsde-sign ut på "torget" för att återvända in i huset. Bot-tenvåningen som byggs om i rask takt med ytor som hyrs ut till en rad olika verksamheter, upplevs nästan som en labyrint med flera rum i sekvens. I de stora öppna hallarna fungerar vida passager som gator mellan de nytilkomna hyresgästerna och verksamheternas tillfälliga väggkonstruktioner. Fortfarande finns några öppna verkstadsrum kvar där en bil nu har körts in och där sorlet skapar ett kvardröjande eko i tomrummen och betongen, men mycket är nu avstängt av uppsatta väggar. Paraden rör sig genom föreningen Makers tillfälliga plywoodstruktur som ligger fritt svävande, utan innertak, på verkstadsgolvet. På lagerhyl-lorna passerar de medverkande gjutformor och tester från makers planer på ett framtida gjuteri i brukets lokaler tillsammans med ungdomar samt rester från led-workshoparna med lödkolvar och ljuselement.

Ut genom huset, över gränden och in i nästa byggnad tar sig sedan tåget genom de automa-tiska upphissade fabriksportarna till sist in i de storskaliga plåthallarna. De uppfördes under sent sextiotial med hög takhöjd och högt sittande fön-sterband i det som snart ska bli en beachvolleyhall och fyllas med sand. Halvvägs in i byggnaden tar

sig tåget igenom en nybyggd gigantisk avskiljande vägg. Bakom den är fortsatt den gamla historien kvar, spår av industri, gjuteri och lager. I denna hall är det becks svart, så som det kunde vara på bruket före elektriciteten en tidig morgon eller ef-termiddag på vinterhalvåret. Ett nytt golv lades för inte allt för länge sedan på det tidigare råa golvet.

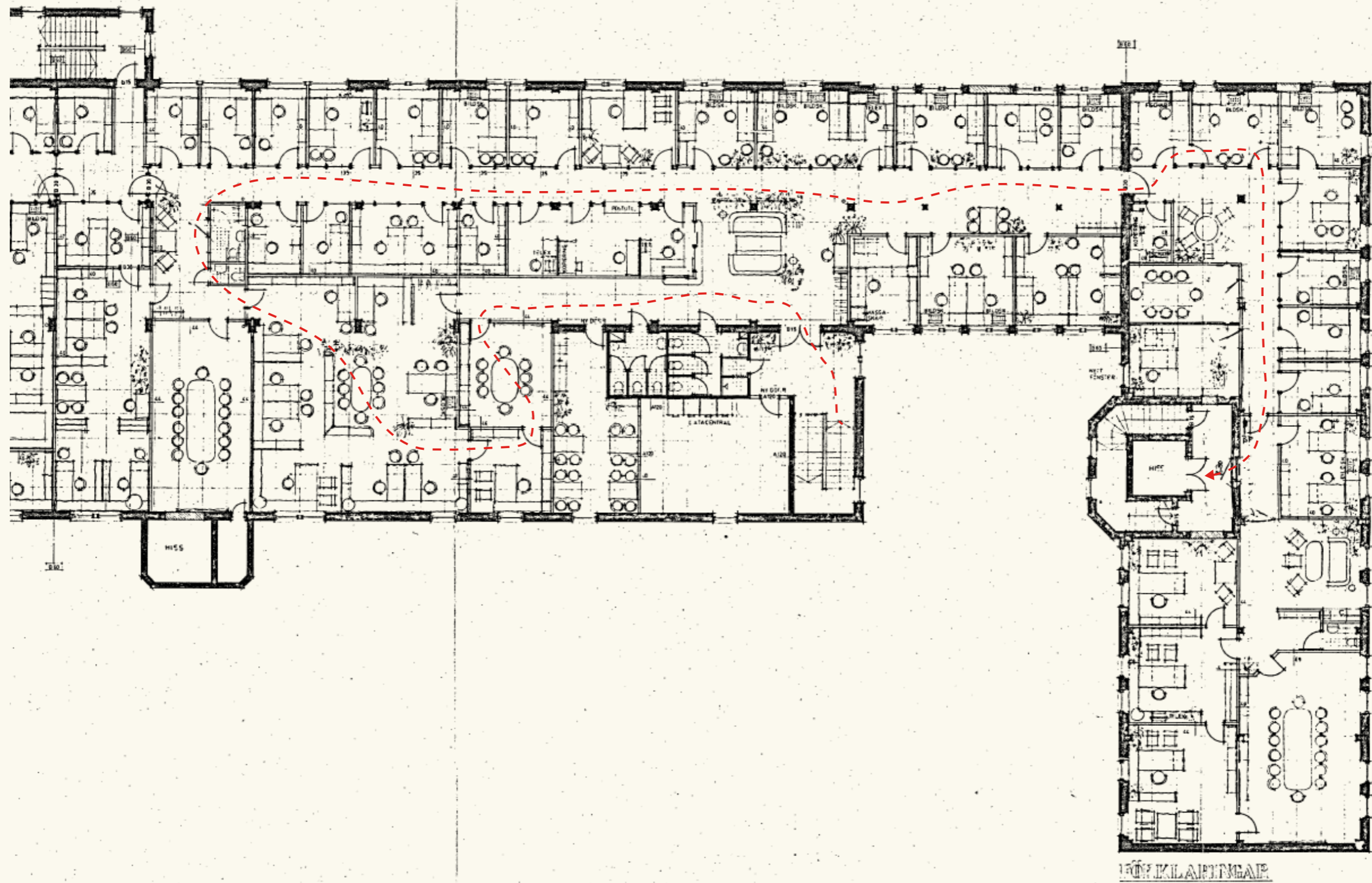
Gruppen navigerar i mörkret mellan verktyg, kablar, truckar, sågmaskiner och virke för nybyggnationen. När samtliga tagit sig ut genom bakre verkstadsporten dröjer sig en lyktbärare kvar och rör den stora böljande lyktan tillverkad av plast-foam i svepande rörelser som lyser upp det mörka fabriksrummet så som de uppblåsande eldarna och gjutkaren under forna tiders gjuteriprocesser.

På baksidan av huset, vad som kan ha varit en inlastning, fortsätter ljuståget vidare och ovanpå den kulverterade ån, längs med järnvägsspåret, in i den plåtbeklädda passagen mot hallen som idag huserar cheerleadinggruppen och förbi ett rivningshotat förrådsskjul. Några av de sköra handgjorda lyktorna börjar nu efter snart fyr-tio minuters promenad redan falla isär och hamna i snön. Ett gäng ungdomar springer nu i förväg med ökat självförtroende och leder tåget. Vi ser hur någon öppnar den stora, och tidigare stängda grinden som leder ut mot centrum på bruksom-rådets norra sida och under den sista scenen tar sig hela tåget ut genom grinden där gruppen sen försvinner ur sikte som små prickar borta vid Nor-rahammars centrum där gaturummet och biltrafi-kens ljuskäglor fortsätter rörelsen vidare.

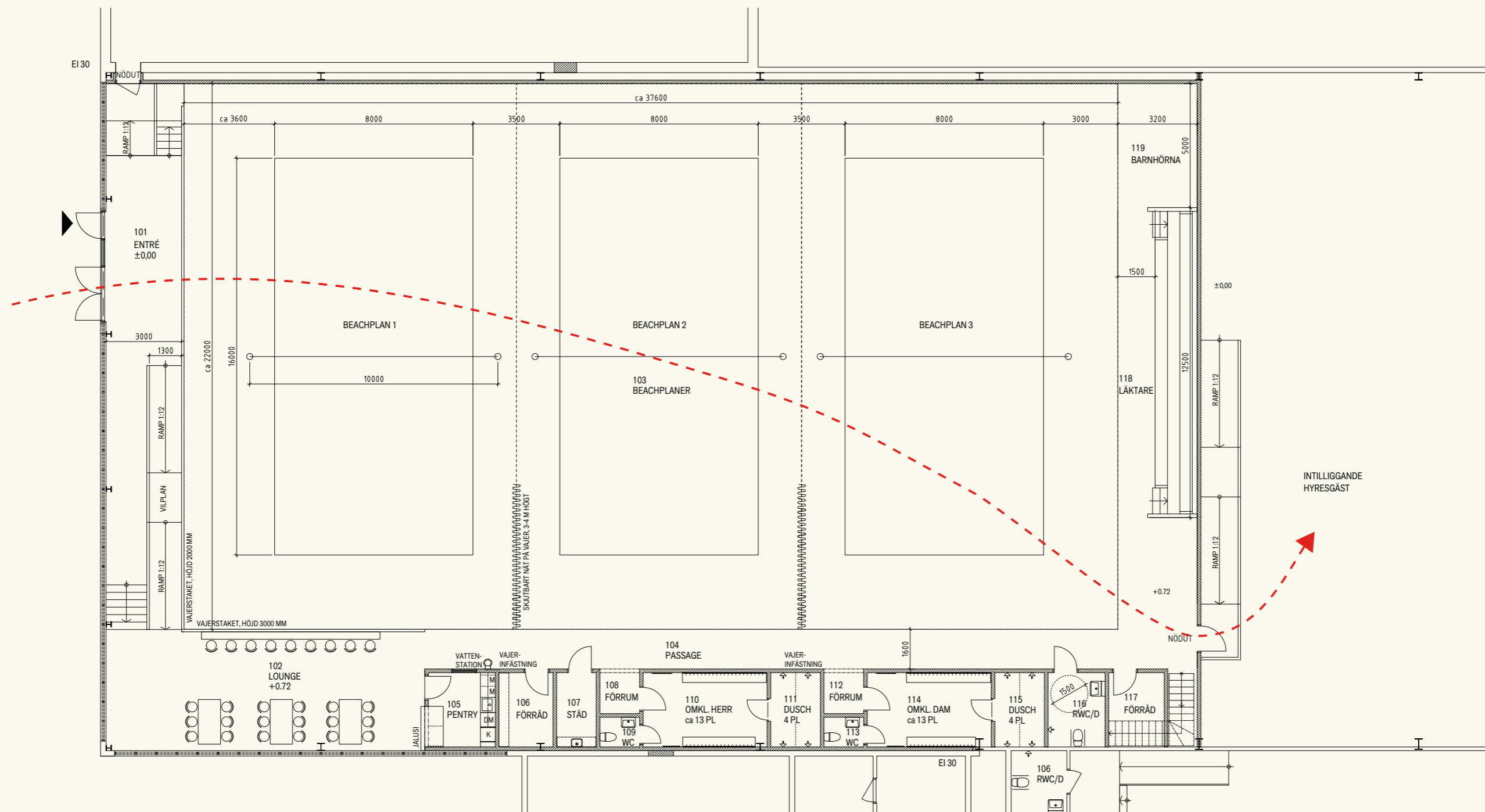

Detta uppslag samt sidorna 94–119: Bilder från lyktparaden på bruket. Foto Patrik Svedberg, 2026.

Bygglösritning från 1984, Elspisverkstan Plan 3, kontorslayout för PARCA.
Den röda linjen visar vandringen genom rummen.

PLAN 01

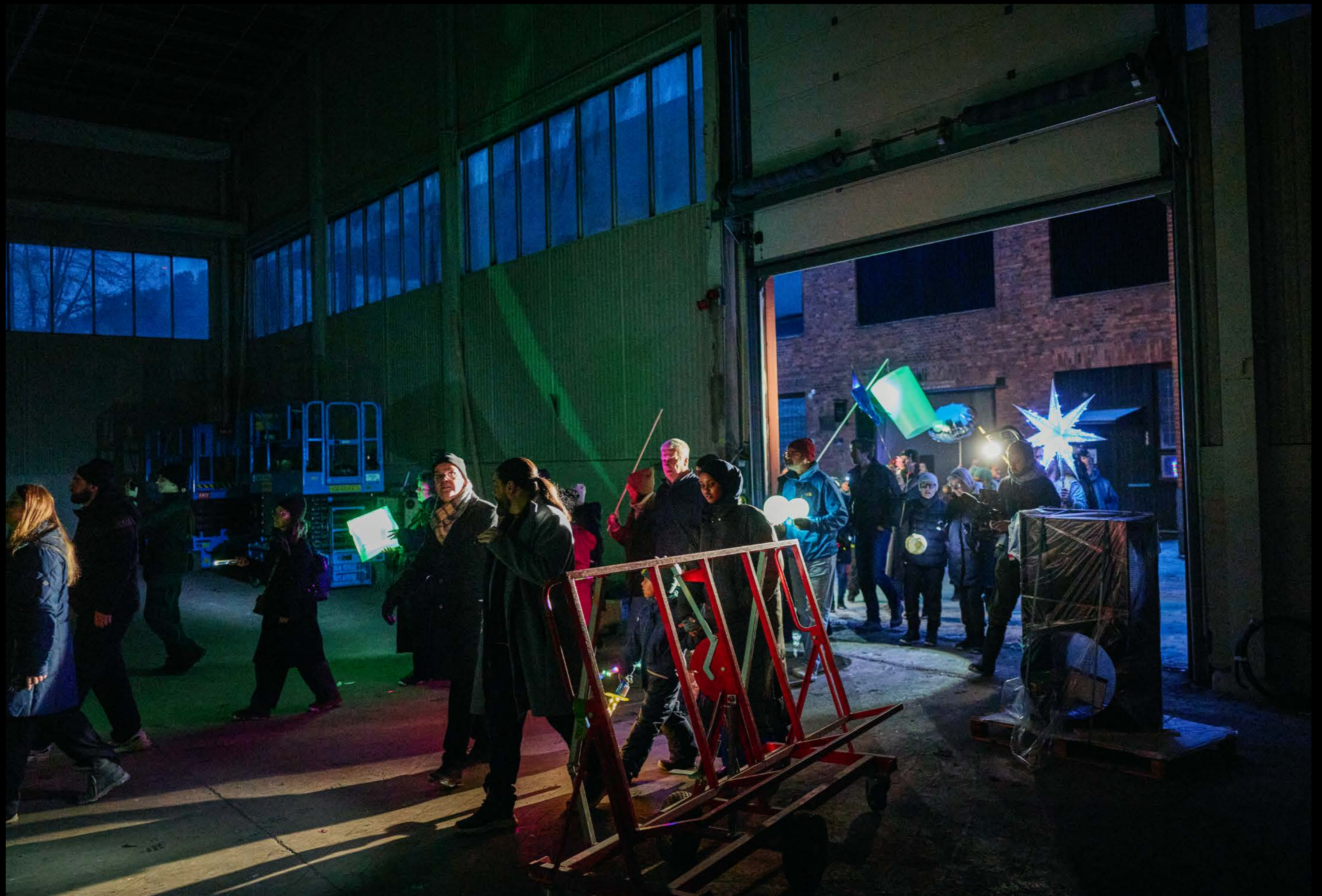

Del 2: Folkets Bruk

Utvecklings- och förvaltningsplan för bruket i Norrahammar

I den samtida svenska stadsutvecklingsdiskursen är förståelsen och definitionen av strategiska planeringsdokument ofta inordnad under det hierarkiska ramverk som utgörs av plan- och bygglagen (PBL). I en konventionell kommunal planeringskontext betraktas utvecklings- och förvaltningsplaner som vägledande instrument vars syfte är att överbrygga glappet mellan den visionära planeringsfasen och det långsiktiga förvaltningsskedet. Denna typ av strategiska dokument fungerar som en länk mellan fysisk planering, ekonomisk styrning och socialt värdeskapande. Målsättningen är att säkerställa att en stadsdels kvaliteter håller över decennier i relation till exempelvis fastighetsekonomiska kalkyler och livscykelkostnader.

Denna utvecklings- och förvaltningsplan för bruket i Norrahammar är framtagen genom en konstnärlig och praktisknära forskningsprocess, och skall läsas som ett komplement till en mer traditionell planeringsstruktur. I stället för att utgå från den kommunala planeringens standardiserade processer, vilar denna plan på en dynamisk och adaptiv modell. Den konstnärliga ansatsen gör det möjligt att se friare på den ärvda miljön, där byggnaderna, materialen, de sociala berättelserna och de informella strukturerna definieras som resurser snarare än som hinder eller tekniska problem.

Vårt arbete bygger på idén om ett ”institutionellt pusslande” där vi navigerar mellan existerande ramverk, visioner och befintliga lokala aktörer för att skapa en modell som tål osäkerhet. Det arbete som presenteras här för bruket i Norrahammar skiljer sig på så sätt från en mer konventionell, linjär och teknokratisk modell. Vårt tillvägagångssätt i detta arbete har varit betydligt friare och mer idémässigt vilket placerar arbetet utanför den traditionella strukturen inom svensk kommunal planering.

I stället för att utgå från att åstadkomma en förutbestämd, rumsligt definierad slutbild som sedan rullas ut uppifrån och ner, har vi arbetat med en undersökande, praktisknära forskningsmetodik där vi nystar upp ett antal trådar utifrån det vi har

hittat på platsen och i möte med organisationer och människor. Denna metodik, som kan ses som ett tvärdisciplinärt samarbete i gränslandet mellan arkitektur, konst och kulturarv, betraktar stadsutveckling som en ständigt pågående process av tillägg, öppningar och omförhandlingar.

Genom att integrera konstnärliga processer redan i de allra tidigaste skedena av samhällsbyggandet, skapas utrymme för att utforska hur existerande kulturhistoriska miljöer kan bevaras och förtätas till mer mångfunktionella livsmiljöer.

Vi har arbetat med utgångspunkt i rumsliga iscensättningar som snarare än att låsa fast framtiden i detaljplaner, använder det faktiska fysiska och sociala rummet som ett laboratorium för kunskapsproduktion. I detta sammanhang har vi introducerat begreppet Verkstadens golv som en central, sammanhållande metafor och metod. Golvet förstås här inte enbart som de faktiska interiöra ytorna inom fabriken väggarna, utan som hela bruksområdets fysiska och sociala geografi. Verkstadens golv är den platta yta där historia, nutid och möjliga framtidsscenarier läggs över varandra i en kontinuerlig omförhandling av strukturer, flöden och användningar. (se sid. 45)

Genom att acceptera platsens komplexitet och historia av ständiga förändringar, söker vi oss bort från idén om stadsutveckling som ett städande eller raderande projekt. Istället betonar vi vikten av att arbeta med det befintliga, oavsett om det rör sig om hundraårig tegelarkitektur, plåthallar från 1960-talet, förorenad mark eller osynliggjorda folk rörelser som i stället ses som värdefulla resurser.

Denna plan har fyra bärande kapitel: ekonomisk styrning med fokus på innovativa bolagsformer, ombyggnadskultur präglad av interiört stadsbyggande och tillfälliga strukturer, landskapets roll som både arkiv och framtida ekologisk infrastruktur, samt det avgörande sociala perspektivet kring folkrörelsernas framtida organisering. Det är genom syntesen av dessa förhållningssätt, filterade genom en konstnärlig och iterativ lins, som vi menar att bruket i Norrahammar kan och bör transformeras till ett verkligt Folkets Bruk för framtiden.

Planens fyra delar

1

Ekonomisk styrning: Den självförsörjande bolagsmodellen

Korssubventionering

Vi föreslår att Jönköpings kommun inrättar ett lokalt förvaltningsbolag med Kiinteistö Oy Kaapelitalo (Kabel fabriken, Helsingfors) som förebild. Förvaltningsbolaget blir ett kommunalt helägt aktiebolag med uppdrag att äga och utveckla bruket. Utifrån lokala förutsättningar erbjuds attraktiva lokaler till resursstarka aktörer (företag, kommunala kärnverksamheter). Detta genererar intäkter som oavkortat går tillbaka till fastighetsutveckling där subventionerade hyror för samlingslokaler, verkstäder, konstnärer, hantverkare och lokala föreningar bidrar till en mer attraktiv miljö.

Multifunktionell samverkan

Vi föreslår att verksamheter inte isoleras i ”stuprör”. Genom att dela verkstäder, möteslokaler och administration sänks kostnaderna och synergieffekter uppstår. Regionövergripande samverkan ska aktivt sökas för att optimera resursutnyttjandet.

Institutionell förstärkning

Vi föreslår att en arkitekt med kompetens inom progressiv byggnadsvård knyts direkt till bolaget som stöd i förändringsarbetet och för att säkerställa att kulturvärden och bärande karaktärsdrag inte går förlorade. En kompetens som kan koppla bevarandevärden till genomförbara ekonomiska principer, strategiska investeringar och aktiv förvaltning utifrån ett övergripande gestaltningsperspektiv.

Pragmatisk spekulation

Planen kopplar samman konkreta, omedelbara åtgärder med omstrukturering av landskap och förvaltningsstrategier. Genom att växla mellan den lilla skalan i temporära interventioner och den stora skalan i komplexa omorganisationer, skapas en utvecklingstakt som hanterar både dagens behov och framtidens infrastrukturella utmaningar. Strategin förenar det genomförbara i nuet med visionära strukturer för en hållbar förvaltning över tid.

2

Ombyggnadskultur: Interiört stadsbyggande

Inomhusstaden

Vi föreslår att de stora fabriks hallarna behandlas som väderskyddade stadsrum. Genom att skapa nya passager och inre torg binds isolerade celler samman till ett levande nätverk av gator och torg under tak. Inspirationen hämtas från arkitekten Victor Gruens ursprungliga vision, inte en galleria för konsumtion, utan som ett samlande inomhustorg, med rum för kultur, idrott och service sida vid sida.

Kollage

Vi föreslår en utveckling som bejakar brukets historiska logik av organiska tillägg snarare än detaljplanens lösningar. Platsen tillåts växa fram som ett kollage av epoker, material och funktioner. Bruket har alltid formats av provisorier och successiva tillägg utifrån skiftande behov, och den logiken är inte ett problem att lösa utan en kvalitet att fortsätta bygga på.

Den tillfälliga arkitekturen

Vi föreslår att ”mellanrummet” i planprocessen används för experiment i skala 1:1. Genom tillfälliga bygglov och reversibla enkla material (träreglar, polykarbonat, textilier) testas nya funktioner utan att låsa fast strukturer för tidigt. Detta sänker trösklarna för ideella krafter. En tydlig läsbarhet av det provisoriska, blir i sig en gestaltningsstrategi som signalerar att platsen fortfarande är under förhandling och möjlig att påverka.

3

Landskapet: Arkiv och ekologisk infrastruktur

Dammarnas återkomst

Vi föreslår att Tabergsån successivt de-kulverteras och återöppnas genom ett naturvårdsprojekt som kombinerar flödande, strömmande vatten med vattenspeglar och rekreationsvärden. Vattnet är en organiserande ryggrad för stadsbyggandet som skapar blågröna promenadstråk som binder samman bruket med övriga Norrahammar. Vattnet är en organiserande ryggrad för stadsbyggandet som skapar blågröna promenadstråk som binder samman bruket med övriga Norrahammar.

Toxisk jord

Vi föreslår att förorenad mark betraktas som en materiell rest av arbetets historia. Saneringsarbetet integreras i gestaltningen genom biologisk rening (fytoremediering) och pedagogiska ytor som synliggör miljöhistorien. Den historiska gjutsanden reaktiveras som material för konstnärliga landskapsrum, lekytor eller ett monumentalt ”sandtorn” till minne av bruksarbetets sociala historia.

Oredigerade ytor

Vi föreslår att de stora öppna gräsytor bevaras som multifunktionella tomrum för medborgarinitiativ, tivolin och generationsöverskridande lek. Med inspiration från äventyrslekplatser och Mitsuru Senda skapas infrastrukturer för utomhusrekreation där barn och vuxna kan interagera med brukets materiella arv.

4

Sociala perspektiv: Folkrörelsernas återväxt

Kunskapsnoder

Vi ser Folkrörelsearkivet och Industrimuseet som centrala men sårbara kunskapsbärare. Vi menar att deras ”tysta kunskap” måste stärkas och integreras i det nya förvaltningsbolagets strategi för att säkra deras fysiska plats på bruket utifrån deras behov. Dessa verksamheter bör betraktas som en strategisk del av den offentliga servicen.

Nya tidens folkrörelser

Vi ger genom denna utvecklingsplan plats åt dagens nya kollektiva gemenskaper: epa-ungdomar (i t.ex. gamla emaljfabriken), Makerspace, tjejjym, skatefiskekollektivet och fria teatergrupper. Dessa behöver till exempel oömma ytor där de får ”väsnas” och själva förhandla fram sin plats.

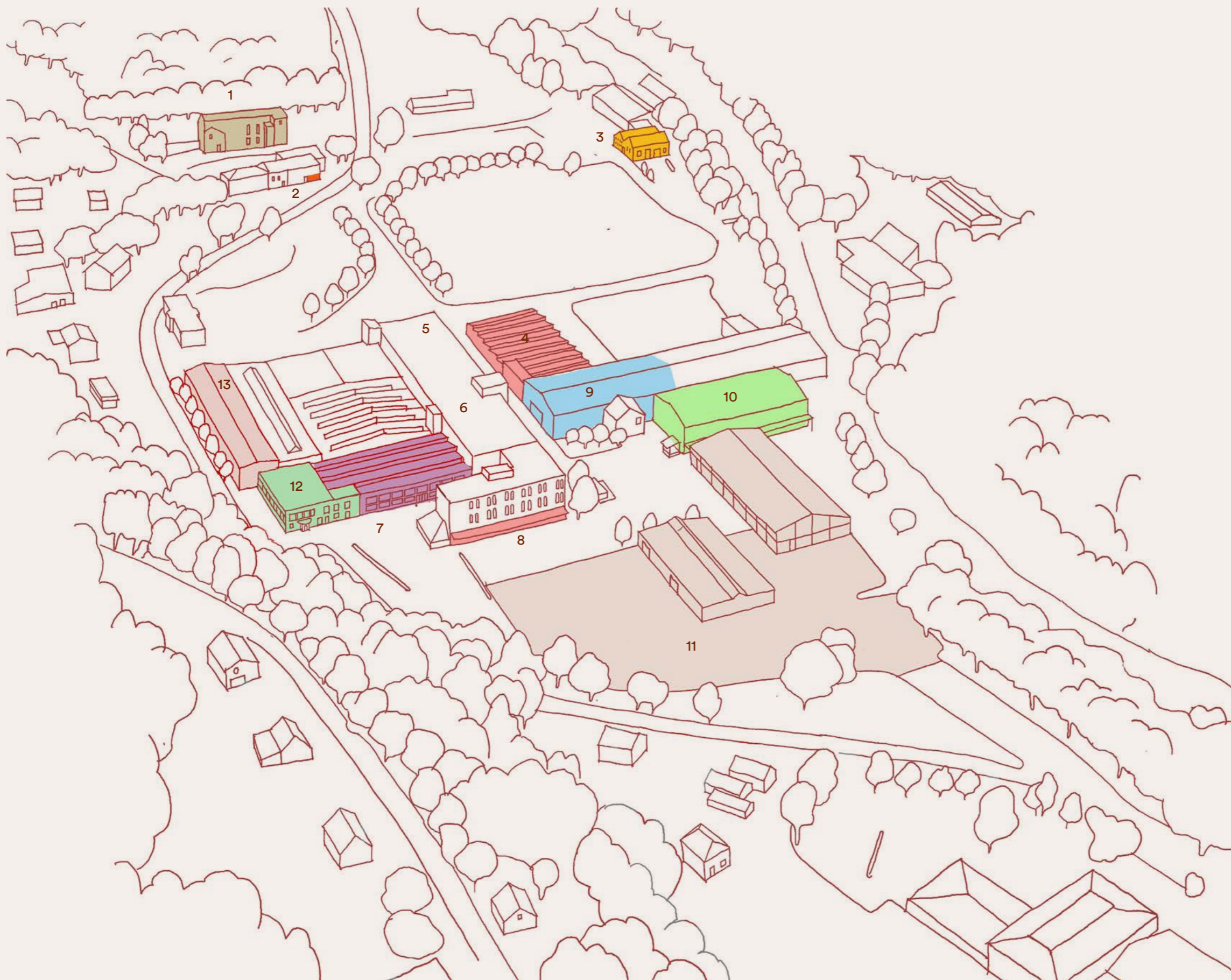
Offentlig service som ankare

Vi föreslår flytt av bibliotek och fritidsgård till bruket för att skapa en naturlig koppling mellan kommunal service och det civila samhället. Dessa former av kommunal medborgarservice är viktiga ankare i förvaltningsbolagets strategi.

Den nya fresken

Som ett konkret delaktighetsprojekt föreslår vi att det skapas en ny muralmålning i dialog med Torsten Billmans historiska verk. Processen fungerar som en social infrastruktur där boende, konstnärer och föreningsliv tillsammans formulerar brukets framtida identitet.

Verksamheter på bruket, mars 2026

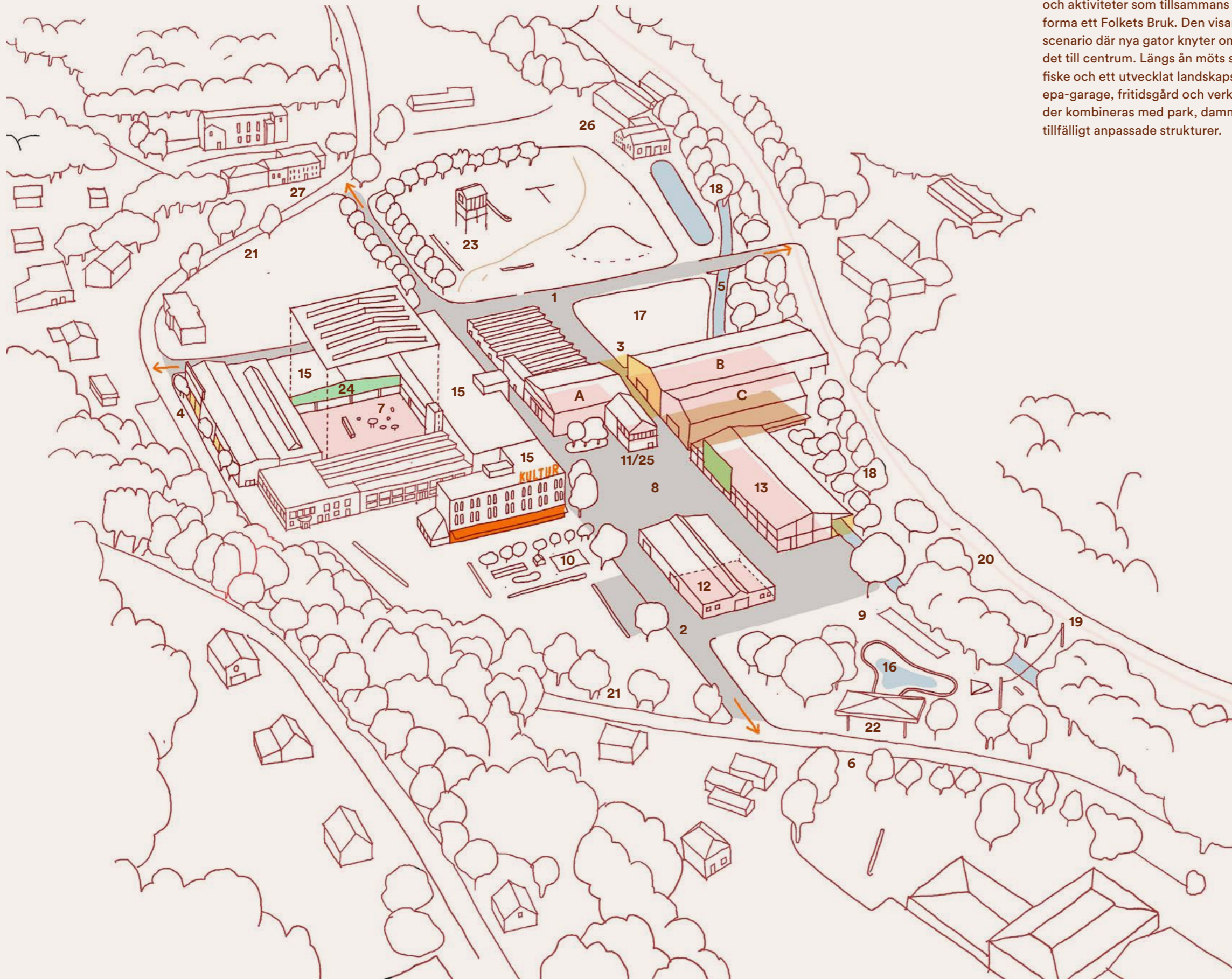

- 1 Folkets Hus
- 2 Folkrörelsearkivet
- 3 Industrimuseet
- 4 Gjuteriet:
Mina Minsta
Gustavssons
Tabergs skönhetsstudio
Norrahammars Bruk
Kreativa Knuten
Jönköpings Flyttbud
- 5 Tabergsådalens kulturhus
- 6 Makers Jönköping
- 7 Dakabom
- 8 Terminal 31:
Me in color
Ateljé Blivé
Cajo Keramik
- 9 Beachhall JBC
- 10 Spartans Cheerleading
- 11 June Fritid
- 12 Hemtjänsten
- 13 Reklamtorpet, Spicy Reklam

Framtid

Illustrationen ska inte läsas och förstås som en färdig plan. Istället samlar den rörelser, förslag på öppningar och aktiviteter som tillsammans kan forma ett Folkets Bruk. Den visar ett scenario där nya gator knyter området till centrum. Längs ån möts skate, fiske och ett utvecklat landskapsrum. epa-garage, fritidsgård och verkstäder kombineras med park, damm och tillfälligt anpassade strukturer.

- 1 Ny gata, Badhusgatan
- 2 Förlängd gata, Bruksgatan
- 3 ABC-hallarna, ny passage (interiör stadsbyggnad)
- 4 Nya portar mot Hammarvägen
- 5 Utveckling av Tabersån utan kulvert
- 6 Förstärkt koppling till centrum
- 7 Inomhustorg (interiör stadsbyggnad)
- 8 Shared space (evenemang, epa, tillfälliga aktiviteter)
- 9 Parklek
- 10 Boulecafé
- 11 Ny fritidsgård
- 12 Epa-garage
- 13 Skatefiskekollektivet, ån rinner under hallen
- 14 ABC Hallarna
- 15 Produktion: Hantverk, design, verkstäder, ateljéer, replokaler, rum för teater, dans och musik
- 16 Kickbikedamm
- 17 Våtmark (markrening och ekologisk förstärkning)
- 18 Parkmiljöer längs ån
- 19 Fiskeplatser/Naturstråk längs vatten och spår
- 20 Järnvägsspåren
- 21 Förstärk Hammarvägen
- 22 Macktaket
- 23 Sandtornet
- 24 Den nya fresken
- 25 Brukskontoret, förvaltningsbolaget AB
- 26 Industrimuséet
- 27 Folkrörelsearkivet

Kabelfabriken i Helsingfors, innergård. CC BY-SA 3.0.

På besök i Kabelfabriken. Foto TEJA, 2024.

1 Ekonomisk styrning

Den självförsörjande bolagsmodellen

En av de mest kritiska utmaningarna i omvandlingen av postindustriella miljöer är att etablera en förvaltningsmodell som förmår balansera bevarandet av platsens genuina, ofta sköra, karaktär med de krassa marknads-ekonomiska krafter som driver fastighetsutveckling. Utan en medveten och robust ekonomisk styrningsstrategi riskerar utvecklingen av bruket i Norrahammar att falla offer för en klassisk gentrifieringsprocess.

I ett sådant scenario trängs de konstnärer, hantverkare och ideella föreningar, som genom sitt initiala arbete och sin närvaro aktiverar området och skapar dess framtida attraktivitet, systematiskt bort när marknadsvärdet stiger och hyrorna skruvas upp. Morgondagens arbetsplatser behöver förstås i en vidare ekonomisk kontext, där det obetalda ideella arbetet uppvärderas och förstås som en central del av en ekonomisk ekologi. Förvaltningen identifieras därför inte bara som en perifer driftsfråga, utan som själva kärnfrågan i detta stadsbyggnadsprojekt. För att skapa en långsiktigt hållbar framtid för visionen om ett Folkets Bruk, där det icke-kommersiella och det allmänna ges en självklar plats, krävs ett institutionellt ramverk som aktivt skyddar och subventionerar dessa värden.

Idag präglas dialogen kring brukets framtid ofta av organisatoriska "stuprör" inom den kommunala förvaltningen. Det uppstår informationsglapp och låsta positioner mellan tekniska kontorets krav på ekonomisk avkastning och kulturförvaltningens behov av låga hyror och fria ytor. Att kräva att kulturutövare och föreningar på sin fritid ska axla ansvaret för kulturproduktion, samtidigt som de belastas med marknadshyror, är en ohållbar ekvation. Det krävs en ekonomisk infrastruktur som rör sig bortom kortsiktiga projektbidrag och istället skapar solida strukturella förutsättningar.

För att lösa denna knut föreslår vi i denna utvecklingsplan en förvaltning organiserad i en specifik bolagsform, med Kabelfabriken (Kaapelitehdas) i Helsingfors som förebild, anpassad till Norrahammars bruks specifika förutsättningar. Kabelfabriken utgör idag ett av norra Europas mest vitala kulturcentrum. Anläggningen, ursprungligen landets största byggnad för produktion av elka-

blar, blev ett enormt tomt rum när verksamheten lades ned i slutet av 1980-talet. Istället för att låta platsen förfalla eller säljas till konventionell exploatering, togs de övergivna rummen gradvis över av kulturarbetare.

Kabelfabriken framgång bygger på dess bakomliggande förvaltningsmodell. Anläggningen ägs och administreras av Kiinteistö Oy Kaapelitalo, ett fastighetsbolag helägt av Helsingfors stad. Bolagets exklusiva uppdrag är att äga, renovera och hyra ut gamla industribyggnader för att tillhandahålla funktionella utrymmen för konst, kultur och kreativa näringar, samt säkerställa bästa möjliga verksamhetsförutsättningar för sina hyresgäster. Kiinteistö Oy Kaapelitalo förvaltar idag över 100 000 kvadratmeter yta, varav Kabelfabriken utgör cirka 62 000 kvadratmeter.³⁰ Några svenska närliggande eller liknande förvaltningsmodeller är exempelvis Subtopia i Botkyrka, Kulturmejeriet i Lund, Lokstallarna i Malmö och Sockerbruket i Göteborg.

Den ekonomiska logiken möjliggörs genom en strikt tillämpad modell av korssubventionering. Genom att medvetet curera hyresgästmixen låter man kommersiella aktörer, som reklam- och arkitektbyråer, betala marknadsmässiga hyror för privilegiet att verka i en unik, historisk och kreativ miljö. De intäkter som genereras används sedan internt inom bolaget för att subventionera och pressa ner hyrorna för de aktörer som inte bärs av en kommersiell marknad, såsom enskilda bildkonstnärer, hantverkare, musiker och ideella föreningar. Utöver hyresintäkterna skapas ett kassaflöde genom uthyrning av evenemangshallar för festivaler och mässor, vilket drar över 1,5 miljoner besökare årligen. Kabelfabriken modell är därmed inte ett välgörenhetsprojekt; det är en robust, självfinansierande affärsmodell.

Förvaltningsbolaget Folkets Bruk AB

Att anpassa denna bolagsform till bruket i Norrahammar skulle innebära ett skifte i hur vi ser på kommunalt fastighetsägande och samhällsnytta. Vi föreslår inrättandet av ett lokalt förvaltningsbolag under Jönköpings kommuns paraply, vars enda uppdrag är att organisera och förvalta bruksområdet. Istället för att hyresintäkter försvinner in i ett allmänt, anonymt kommunalt hål för att täcka upp underskott i andra sektorer, stannar kapitalet på platsen. Modellen innebär en professionalisering av förvaltningen, där det ges ett tydligt mandat att balansera kommersiella intressen mot kulturella värden.

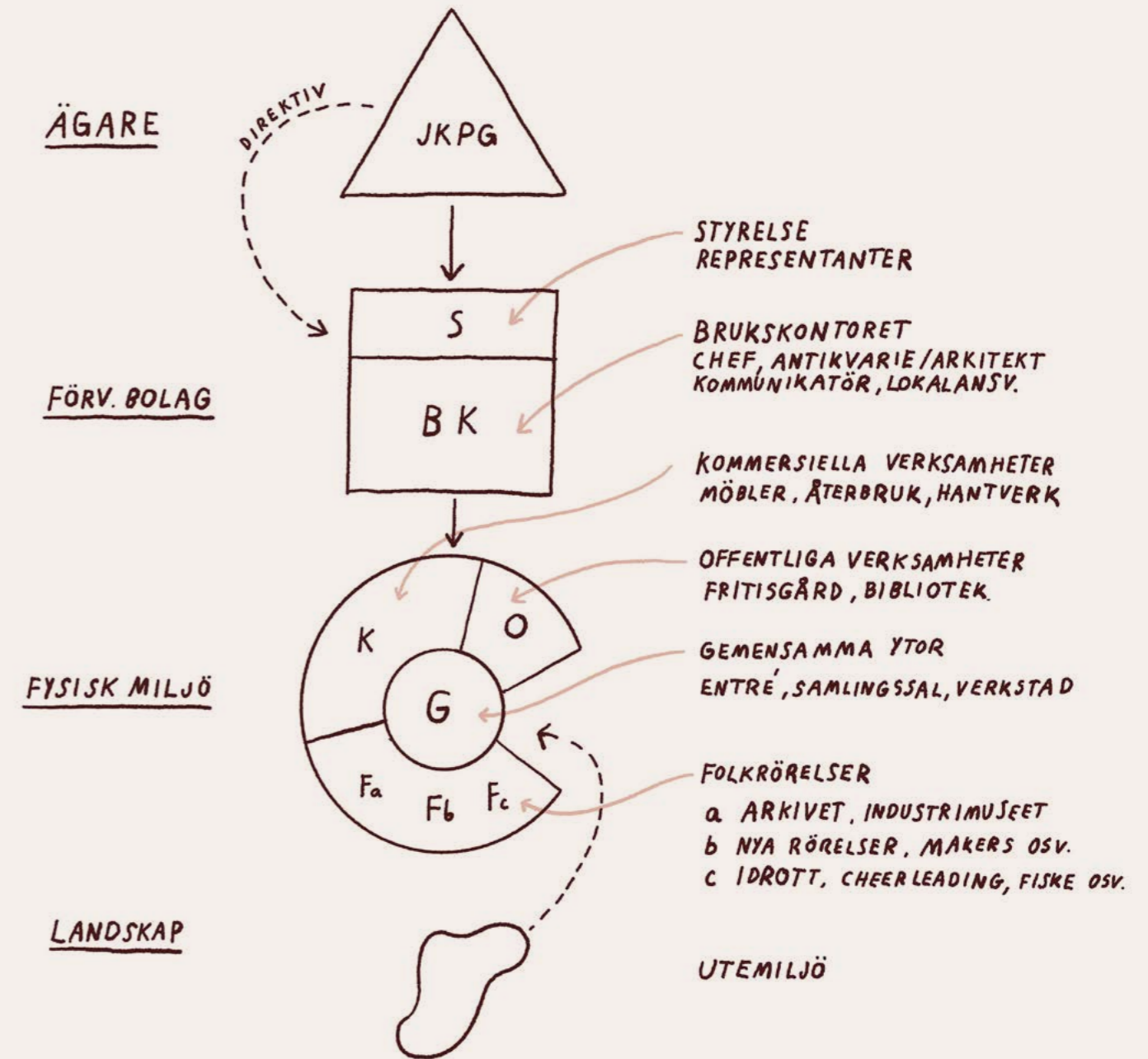
För Norrahammar skulle detta i praktiken innebära att förvaltningsbolaget aktivt söker ett antal kommersiella ankarhyresgäster och att kommun och region väljer att placera kommunala kärnverksamheter, exempelvis filialer till utbildningsförvaltningen, kulturskolan eller regionens utvecklingsbolag, på bruket till marknadshyra. Dessa intäkter bildar den ekonomiska garanten. Ovanpå detta fundament kan bolaget sedan erbjuda subventionerade ytor för Industrimuséet, Folkrorelsearkivet i Norrahammar, samlingslokaler, kulturhus, föreningen Makers Jönköping, ateljébostäder, keramikverkstäder, epa-garage, replokaler för studieförbunden och lokaler för idrottande med mera. Det skapar en stabilitet där kommersiella och kommunala verksamheter existerar sida vid sida med ideella krafter, utan att de senare trängs ut när platsen växer i popularitet. För de mer ekonomiskt känsliga verksamheterna finns det stora vinster att hämta genom att dela mötes- och samlingslokaler, utställningsytor, verkstäder och central administration. Samnyttjande skulle ge alla aktörer tillgång till fler och bättre utrustade lokaler, det skulle kunna stärka samarbeten, lokala initiativ och på sikt skapa en större hållbarhet för alla verksamheter.

Att flytta den lokala fritidsgården och biblioteket från centrum tillbaka till bruksområdet är ett viktigt steg för att stärka bruksområdets koppling till lokalsamhället. Då stärks platsen med ytterligare kulturell service samtidigt som den kommunala verksamheten ges bättre rumsliga sammanhang och samverkansmöjligheter med andra verksamheter på bruksområdet.

Ett centralt element i denna föreslagna förvaltningsmodell är också kravet på tvärssektoriell representation i bolagets styrelse. För att undvika de tidigare nämnda stuprören krävs en fördjupad och institutionaliserad dialog mellan alla Jönköpings kommuns förvaltningar (Stadskontoret, Utbildningsförvaltningen, Socialförvaltningen, Tekniska kontoret, Kultur- och fritidsförvaltningen, Miljö- och hälsoskyddskontoret, Stadsbyggnadskontoret, Räddningstjänsten) samt regionen och lokala aktörer.

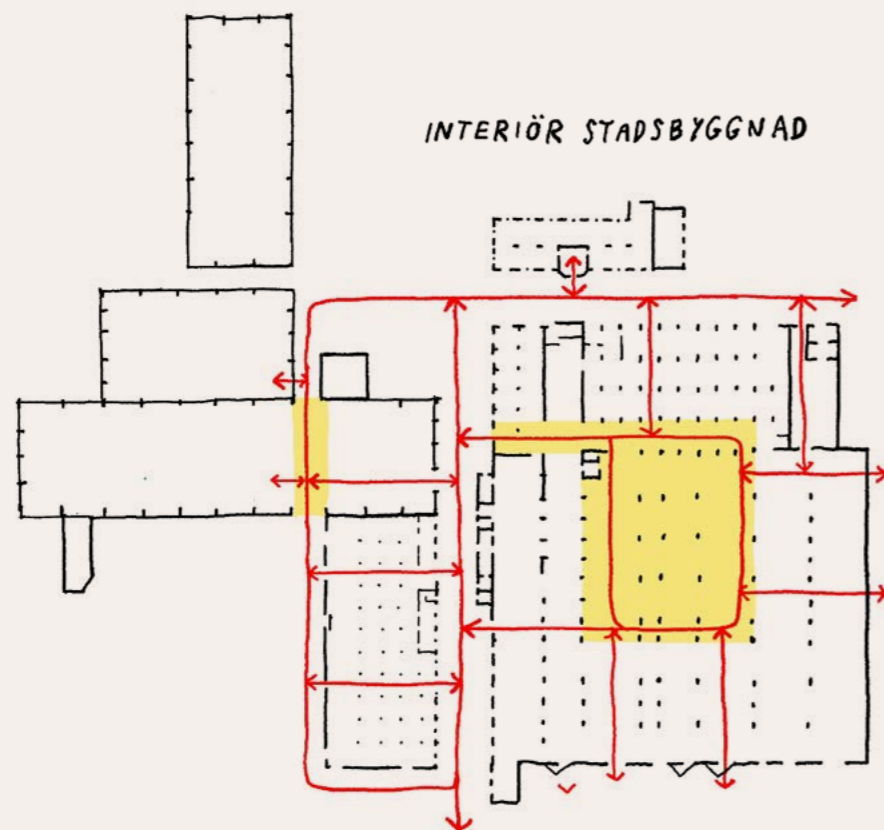
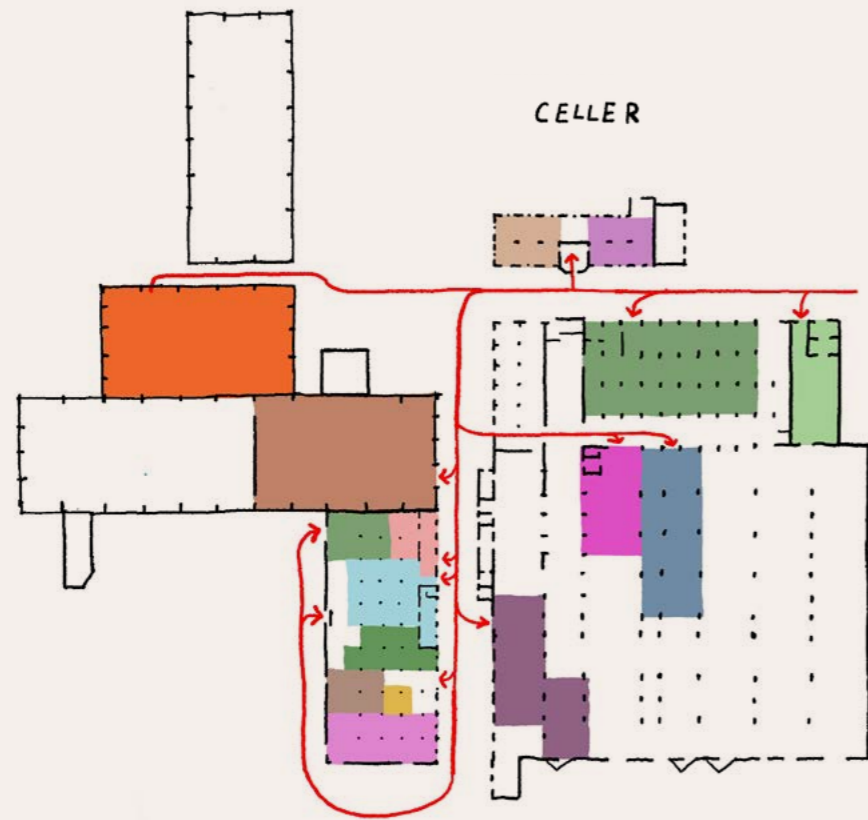
Organisatoriskt inordnas förvaltningsbolaget i en styrelse och i ett brukskontor. Styrelsen arbetar med att strategiskt förverkliga kommunens förvaltningsdirektiv. Detta sker genom det lokala brukskontoret. Brukskontoret är organiserat runt en rad kompetenser med brukschef, lokalstrateg, kommunikation, gestaltungsansvarig, projektledare för ombyggnad och ansvarig för landskap och offentliga rum. Viktigt är att lyfta fram kompetenser kopplade till gestaltning. För att en ekonomisk förvaltningsmodell skall vara framgångsrik krävs att arkitektur och antikvarisk kompetens knyts direkt till utvecklingsarbetet.

Denna arkitekt/antikvarie fungerar som en strategisk resurs för att omsätta ambitionen om bevarande till genomförbara ekonomiska principer, från att värdera interiöra kvaliteter och utveckla offentliga rum och parker till att avgöra hur nya, kostnadseffektiva tillägg får möta de befintliga hundraåriga strukturerna. Det skulle behövas en arkitekt/antikvarie som förstår att värdena på platsen inte bara är kopplade till byggnadernas form och materialitet, utan i minst lika hög grad återfinns i sociala sammanhang och strukturer, såväl historiska som samtida. Det är först när ekonomi, arkitektur och historia samverkar i en gemensam struktur som bruket i Norrahammar kan bära sina egna kostnader samtidigt som dess historiska arv och sociala funktion bevaras för framtiden.

2 Ombyggnadskultur

Interiört stadsbyggande

”Riv ingenting!” I samtal om hur den fysiska miljön på bruket i Norrahammar ska hanteras, har vi formulerat en arkitektonisk hållning där vi föreslår ett avståndstagande från att riva. Bebyggelsen på platsen utgörs av en historiskt framvuxen, delvis irrationell och dynamisk struktur. Här möter äldre, tung tegelarkitektur såsom den gamla Radiatorverkstaden och Gjuteriet med sina sågtandstak, mer sentida, pragmatiska strukturer som de massiva plåthallarna från slutet av 1960-talet. En alltför snabb och ad hoc-artad utveckling bär med sig en överhängande risk att platsens unika karaktär försvagas genom rivningar och standardiserade, kontextlösa tillägg.

Att förespråka bevarande och ombyggnad framför nybyggnation är inte att förstå som en nostalgisk eller kulturhistorisk reflex; utan istället en mer konceptuell ingång för att skapa utrymme för kreativitet och eftertanke. Vi föreslår därför att rivning endast får ske som en sista utväg, och då strikt efter en gedigen och dokumenterad redovisning av vinster och förluster ur klimat-, kulturmiljö- och resursperspektiv. Istället föreslår vi en utvecklad ombyggnadskultur som bygger på transformation, strategiska kompletteringar och successiva, precisa tillägg.

Interiört stadsbyggande

Den kanske största arkitektoniska och stadsbyggnadsmässiga utmaningen med bevarandet av postindustriella miljöer är de enorma djupledsdimensionerna. De stora produktionshallarna på bruket skapades för maskiner och linjära industriella processer, inte för mänsklig vistelse och vardagsliv. Idag fungerar många av dessa byggnader som introverta, slutna ”celler”, frikopplade både från varandra och från den omgivande stadsstrukturen. För att aktivera dessa volymer introducerar vi i denna utvecklingsplan konceptet interiört stadsbyggande. Interiört stadsbyggande hämtar inspiration från den österrikisk-amerikanske arkitekten Victor Gruen, en

figur vars arv ofta har reducerats och missförstått i arkitekturhistorien. Gruen är allmänt känd som uppfinnaren av den moderna, inbyggda shoppinggallerian. Emellertid var hans ursprungliga vision, som i Southdale Center från 1956, inte att skapa maskinella, fönsterlösa konsumtionstempel omgivna av asfalt. Gruens intention, präglad av hans socialistiska bakgrund i det röda Wien, var istället att återskapa den traditionella europeiska stadskärnans kvaliteter i det snabbt växande, bilberoende och socialt isolerade amerikanska förortslandskapet. Han strävade efter att skapa väderskyddade, mångfunktionella stadskärnor ”inomhus”, där kommersiell handel vävdes samman med postkontor, bibliotek, vårdcentraler, konstutställningar, torgbildningar och social interaktion. Gruen föreställde sig staden, fast under ett klimatiserat tak.³¹

När vi applicerar Gruens rumsliga idéer på bruket i Norrahammar handlar det om att omvärdera hur vi läser en byggnad. Det handlar om att avstå från att betrakta hallarna enbart som enskilda fastigheter eller isolerade rum, och istället se dem som delar av ett väderskyddat stadslandskap. Att ta vara på skalets potential för att inrymma en inomhusstad. Metodiken går ut på att bryta ner de existerande cellstrukturerna så att de hänger ihop bättre. Genom att noggrant inventera byggnadsdel för byggnadsdel, identifiera befintliga fönster, dörrar och gamla portar, skulle det vara möjligt att strategiskt skapa nya öppningar, ljusschakt och passager. Resultatet blir en sorts interiör stadsbyggnad, komplett med ett inre nätverk av gator, platser och torg, som binder samman skilda verksamheter. I en sådan struktur kan ett nytt tjejjym, Makerspace-verkstan, Folkrorelsearkivet och det lokala caféet samexistera kring ett gemensamt, överbyggt innetorg, vilket uppmuntrar till möten och social interaktion.

Illustration för principer: interiör stadsbyggnad och celler, TEJA

Ett mer samtida referensprojekt för denna typ av utveckling är Les Ateliers des Capucins i den franska hamnstaden Brest. Där har en 25 000 kvadratmeter stor, 150 meter lång hangarbyggnad från 1800-talet, ursprungligen rest för att bygga skepp åt den franska flottan och som länge hotades av rivning, transformerats till ett enda stort, interiört multirum, ett öppet verkstadsgolv för lek, kultur, cykling, bibliotek och restauranger.

Denna form av stadsbyggnad knyter också an till djupare teoretiska strömningar inom arkitekturen, som den japanska arkitekten Fumihiko Maki teorier om "Collective Form". I början av 1960-talet argumenterade Maki för att den moderna arkitekturen var alltför fixerad vid enskilda, solitära byggnader och behövde söka nya vägar för att skapa kollektiva former som speglade det dynamiska, urbana samhället.³² Han identifierade tre tillvägagångssätt: den klassiska kompositionella formen (*compositional approach*), megastrukturen (*megaform*) samt gruppformen (*group form*). Det sistnämnda begreppet, group form, beskriver en mer organisk, ackumulerande tillväxt som ofta ses i historisk folklig bebyggelse, där byggnader läggs till varandra över tid utan en tvingande överordnad hierarki, som svar på specifika, lokala behov.

Bruket i Norrahammar utgör ett nästintill perfekt exempel på just en gruppform; platsen har alltid varit i rörelse, format av tillägg, provisorier och ombyggnader utifrån industrins skiftande krav, snarare än en storskalig masterplan. Att fortsätta utveckla bruket med ett interiört stadsbyggande är att bejaka denna historiska logik. Det handlar om att tillåta staden att växa fram likt ett kollage, ett koncept i linje med arkitekturteoretikern Colin Rowes tankar kring "Collage City", där fragment av olika epoker, stilar och funktioner tillåts existera parallellt och bygga mening just genom sin komplexitet och brist på övergripande ordning.³³

Den tillfälliga arkitekturens estetik och materialitet

För att möjliggöra detta organiska, iterativa sätt att bygga stad, föreskriver utvecklingsplanen en ombyggnadskultur som omfamnar det provisoriska. I stadsutvecklingsprocesser uppstår ofta ett tidsmässigt vakuum, ett "mellanrum" mellan de tidiga visionerna och antagandet av en formell, bindande detaljplan, vilket i Norrahammars fall sträcker sig långt fram i tiden. Denna plan argumenterar för att detta mellanrum inte ska betraktas som en passiv väntetid, utan som en kritisk period för experimenterande. Att arbeta strategiskt med tillfälliga bygglov utgör en möjlig metod. Genom att testa funktioner, flöden och rumsliga konfigurationer i skala 1:1 och i skarpt läge, samlas

erfarenhet om vad som faktiskt fungerar på plats. Dessa mer tillfälliga rumsliga lösningar och prototyper skulle kunna präglas av en specifik arkitektonisk hållning och materialval som inte bygger fast strukturer över för lång tid. Det handlar om att undvika semi-permanenta gipsväggar och fastbyggda installationer i detta tidiga skede. Istället förespråkar vi användningen av mer industriella och oömma material som medger en hög grad av flexibilitet och reversibilitet: exponerade träreglar, fristående pallställage som rumsavdelare, skärmar av transparent polykarbonat, och storskaliga textila draperier. Denna estetik är inte enbart en ekonomisk eller pragmatisk nödlösning; den skulle också kunna utvecklas till en medveten gestaltungsstrategi. Genom att bibehålla en tydlig läsbarhet av det provisoriska, där man tydligt redovisar hur rummen är konstruerade, skapas en atmosfär av ofärdighet som sänker trösklarna för deltagande. Det signalerar att miljön fortfarande är under förhandling och öppen för påverkan. Det minskar de initiala investeringskostnaderna, vilket också är en förutsättning för att ideella kulturföreningar ska kunna etablera sig, och låter samtidigt platsen växa i takt med behoven, precis som bruket genom historien alltid har gjort.

Datorgenererade interiörer. Kontextfotografering TEJA, 2026.

F. van Klingeren.
De Meerpaal, Dronten,
1962–1966.
Photo Jan Versnel/MAI.
Collectie Het Nieuwe
Instituut, archive F. van
Klengeren, KLIN ph 14.

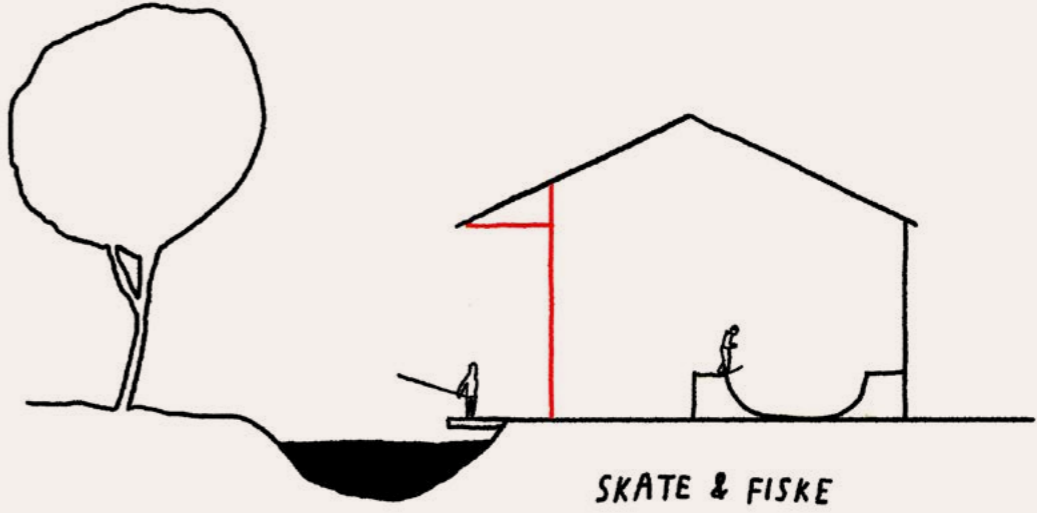
Les Ateliers des Capucins,
kulturcenter i Brest,
arkitekt L12. Öppnades 2016.
Foto TEJA, 2025.

Nästa uppslag:
Platsbesök på bruket.
Foto TEJA, 2025.

Datogenererad exteriör av en Skate- och Fiskehall.
Kontextfotografering TEJA, 2026.

Illustration, principsektion, TEJA

3 Landskapet

Arkiv och ekologisk infrastruktur

I stadsutvecklingsplanen riskerar landskapet att reduceras till en passiv, grön fond vars syfte är att rama in och försköna bebyggelsen. I denna utvecklingsplan för bruket i Norrahammar vill vi istället se landskapet som en högaktiv, bärande infrastruktur och ett djupgående historiskt arkiv.

Topografin, vattnet och marken är de element som ursprungligen definierade platsens logik. Strategin för landskapet väver samman hanteringen av Tabergsånen, det historiska restmaterialet i form av gjutsand, de öppna fälten efter rivna fabriker, samt den komplexa frågan om förorenad mark, till en sammanhängande ekologisk och social väv.

Dammarnas återkomst som rumslig ordning

Tabergsånen utgjorde en grundförutsättning för Norrahammars existens som brukssamhälle. Historiskt sett var ånen inte blott ett flöde av vatten eller en vacker naturresurs; den fungerade som platsens ständiga energikälla och därmed hela områdets rumsliga och arkitektoniska struktur. Fallhöjden, de uppdämda spegeldammarna, dammluckorna, de trånga kanalerna och vattenhjulen organiserade både den industriella produktionen och människors rörelsemönster. Vattnet agerade som en teknisk landskapsarkitektur som band samhällena samman. Under industrins senare, mer rationaliserade faser förändrades denna relation. Dammarna förlorade sin funktion, och idag är stora och centrala delar av Tabergsåns sträckning genom bruksområdet förpassat till underjordiska kulvertar. Detta innebär att en av platsens starkaste identitetsbärare och potentiella orienteringsstråk inte längre är en del av det offentliga rummet.

Utvecklingsplanens landskapsstrategi föreskriver en storskalig, successiv återöppning av Tabergsånen, en dammarnas återkomst. Med detta menar vi inte dammar med stillastående vatten, utan parallella system med strömmande, flödande vatten och spegeldammar. Förslagen de-kulvertering genom bruksområdet kombinerar

konventionell naturvård med stadsbyggnad. Återöppnandet av ånen skulle kunna utgöra den överordnade, organiserande ryggraden i den framtida planeringen, såväl lokalt i Norrahammar som i mer översiktlig planering. Vattenrummet som ett strukturerande element vars rumsliga logik ges företräde framför fastighetsgränser och exploateringsintressen.

Genom att frilägga ånen skapas förutsättningar för ett sammanhängande, blågrönt promenadstråk som skär genom den industriella tätheten. I det mötet mellan industribebyggelsens hårda tegel- och betongkanter och vattnets dynamiska och mjukare flöde, kan nya publika stadsrum skulpteras fram. Detta skulle kunna inkludera broar, terrasserade kajer och uppehållsplatser längs vattnet, vilka väver samman bruket med resten av Norrahammar och hela Tabergsåndalen. Vi föreslår också mer innovativa kopplingar mellan interiör och exteriör, såsom en väderskyddad skate- och fiskehall där en del av ånen tillåts flyta fram i en delvis inomhuslik miljö, samt anläggandet av en hybrid skatedamm, en försänkt offentlig yta som tjänar som skatepark under torra perioder, men som utformas för att fungera som en öppen fördröjningsyta och hantera extrema vattenflöden och skyfall vid häftiga regn. Tabergsånen blir därmed en central aktör för stadsdelens framtida klimatreiliens.

Föregående uppslag:
Norrahammars bruk.
Radiatorverkstaden,
uppförd 1913; Tekniska
muséet.
Fotograf okänd,
Folkrorelsernas arkiv.

Platsbesök, vandring
bakom Industrimuseet
längs Tabergsånen.
Foto TEJA, 2025.

Kärnmakeriet N.H.B, från vänster Erik Franzen, Erik "Karl-Emil" Johansson, foto Jean Hermansson, Folkroreslearkivet i Norrahammar.

Den förorenade marken

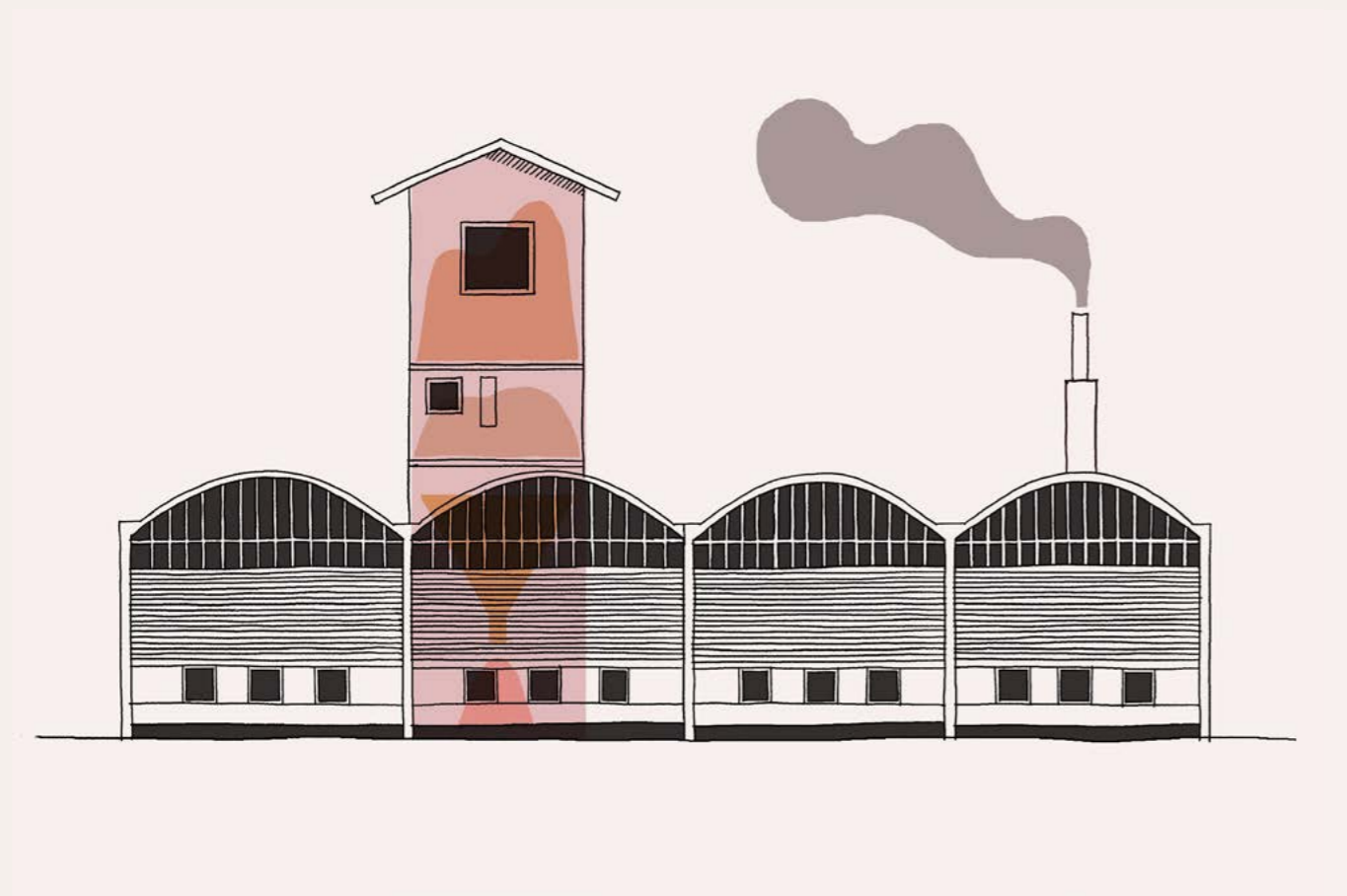
Mer än ett sekel av intensiv metallurgisk och kemisk industri har ofrånkomligen lämnat djupa och toxiska ärr i landskapet. Fram till 1970-talet leddes kylvatten, processvatten och spill direkt ut i Tabergsåån, i en tid då vattendrag primärt betraktades som transportsträckor för avfall snarare än skyddsvärda ekosystem. Ett konglomerat av verksamheter, det massiva smältverket, bearbetningsverkstäder, emaljeringsfabriken och olika ytbehandlingsanläggningar, samt Tabergs Yllefabrik belägen strax uppströms, bidrog alla till en kontinuerlig spridning av tungmetaller, oljor, klorerade lösningsmedel och dioxiner i marken och bottensedimenten. Moderna miljötekniska undersökningar genomförda av Jönköpings kommun bekräftar förekomsten av förhöjda halter av metaller och polyaromatiska kolväten (PAH) på flera specifika, lokalt begränsade platser inom bruksområdet.³⁴

I traditionell exploatering och kommunal planering behandlas förorenad mark uteslutande som ett kostsamt, juridiskt och tekniskt problem, en sanitär olägenhet som tyst och snabbt ska avlägsnas, grävas bort och ersättas med neutral fyllnadsmassa så att konventionellt byggande kan vidta. Vårt arbete presenterar en alternativ, konstnärligt driven strategi: att närma sig den toxiska jorden som ett fysiskt, landskapligt arkiv. Föroreningarna utgör i sig en materiell rest av arbetets historia, en påminnelse om industrisamhällets hänsynslösa dominans över naturen. Saneringsarbetet likställs här vid en arkeologisk "utgrävning". Istället för att slätas över, kan delar av detta komplexa markarbete integreras i landskapsgestaltningen. Genom att arbeta med växtlighet som grund för långsiktig biologisk rening, samt att delvis återställa historiska marknivåer, exponera valda snitt i terrängen och synliggöra de tekniska lagren av saneringen, skulle parkmiljöerna förvandlas till pedagogiska rum. Här finns paralleller till bredare gestaltungsprojekt kring Smålands många allvarligt förorenade kulturarvsmiljöer som till exempel glasbruk,³⁵ och refererar till konstnärer som Caroline Mårtensson och även Timo Menke, som utforskat olagliga deponier som en form av mörka "naturkulturreservat".³⁶ Att sanera och hantera jorden på detta sätt är att integrera en djupare miljöhistorisk förståelse direkt i stadsrummet. Arbetet med saneringen av den förorenade marken och deponerade rivningsmassor på området skulle kunna utvecklas genom fördjupade konstnärliga forsknings- eller gestaltungsarbeten.

Sanden och det industriella arvet

Som ett led i detta materiella synliggörande ser vi också potential i gjutsanden. Sandgjutning utgjorde själva kärnprocessen i Norrahammars produktion, den metod genom vilken det råa järnet transformerades till ugnar, maskindelar och vardagsföremål. Metoden innebär att formar packades med en blandning av sand, lera och kemiska bindemedel. Den förbrukade gjutsanden deponerades under decennier i massiva högar runt om på området, en vardaglig industriell infrastruktur som sedan delvis övergetts eller vuxit igen.

Här föreslås att sanden, symbolen för brukets formande kraft, skulle kunna reaktiveras i framtidens landskap. Skulle sanden kunna återbrukas som material för konstnärliga landskapsrum, omkodas från en historisk industrins råvara till en yta för kultur, gemenskap och fritid? Eller som ett nytt konstnärligt tillägg, ett nyuppförande av ett monumentalt "sandtorn", som kan fungera som minneplats och utsiktstorn? Ett minnesmärke som bär historien om de många arbetare vars liv påverkades, och ibland krävdes, av det tunga och farliga fabriksarbetet. De ofta bortglömda eller gömda berättelserna om industriolyckor, som sällan får plats i den officiella historieskrivningen.

Sandtornet med montagehallen från 1950. Illustration TEJA, 2025.

Oredigerade ytor och den fria leken

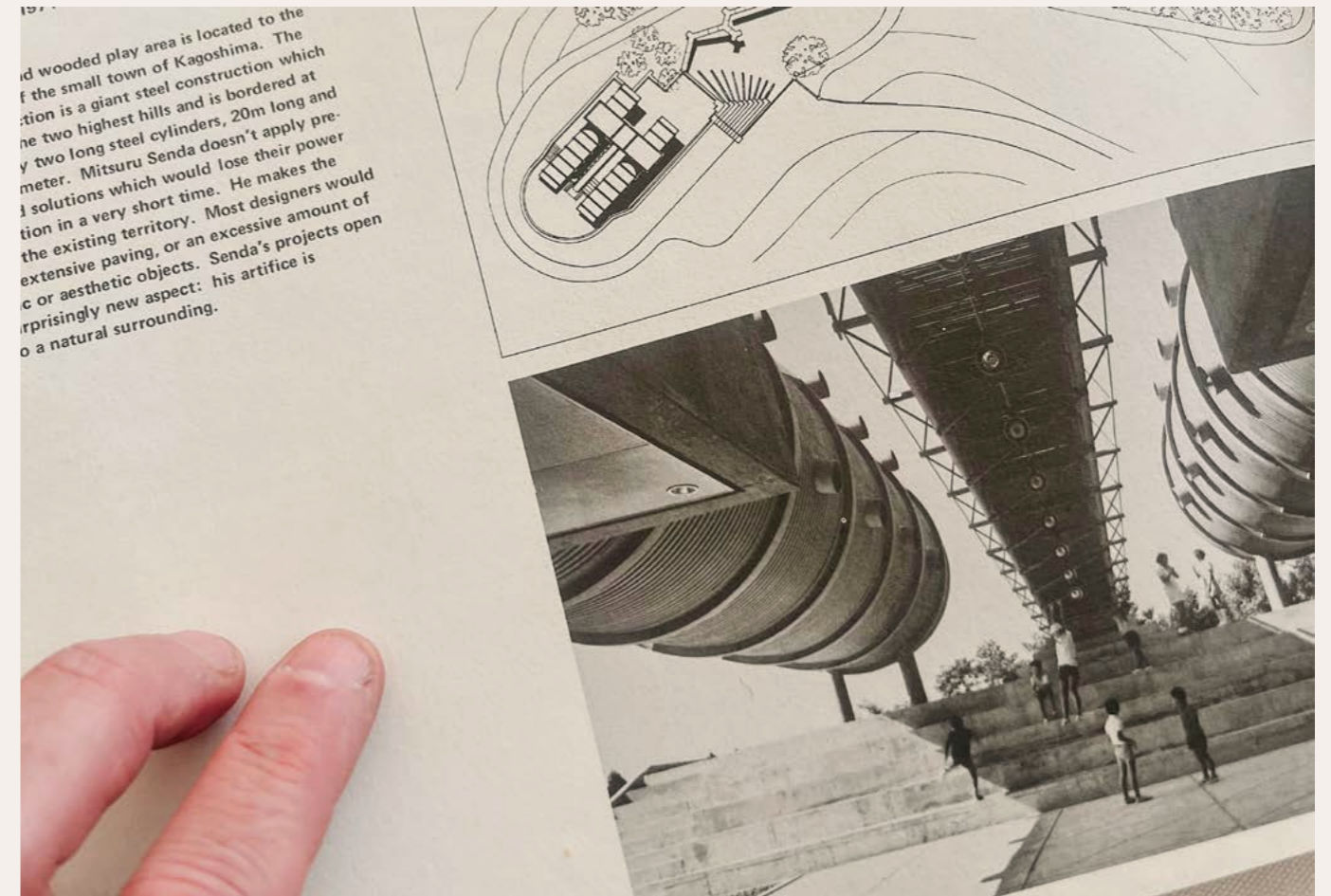
I de södra delarna av bruket, tidigare plats för fabriksbyggnader tillhörande Gjuteriet, breder idag stora gräsytor ut sig. En mer konventionell planering skulle sannolikt betrakta dessa fält som tomma ytor redo att snabbt fyllas med bostadskvarter, asfalterade parkeringsplatser, eller standardiserade lekparker. Denna utvecklingsplan förordar istället att man betraktar dessa fält som "oredigerade ytor" (se sidan 65), potentiellt multifunktionella tomrum i staden som besitter ett egenvärde i sin brist på överdeterminering. Här ges nu plats åt det oförutsägbara: stadsodlingar i stor skala, tillfälliga tivolin, utomhuskonserter och filmvisning eller platser för att gemensamt resa midsommarstången.

Ett särskilt viktigt perspektiv i utformningen av dessa öppna landskapsrum rör barns och ungas närvaro. Med teoretisk förankring i den brittiska arkitekten och anarkisten Colin Ward ifrågasätter denna utvecklingsplan den moderna stadsplaneringens reflex att förvisa lek till inhägnade, ålderssegregerade zoner utrustade med katalogbeställda lekredskap. Ward argumenterade kraftfullt för att städer systematiskt utformas utifrån de vuxnas, och bilens, premisser, och att rätten till staden därigenom fråntas barnen. Han framhöll att antalet formella lekplatser ofta står i omvänd proportion till stadens faktiska kvalitet; i en god stad leker barn överallt, därför behöver hela staden vara utformad för att understödja lekens fundamentala betydelse för mänsklig utveckling.³⁷

Som ett svar på detta, och som ett alternativ till den kommersialiserade inomhusleken och den övervakade lekparken, introducerar planen en möjlighet att tänka brukets öppna fält som plats för generationsöverskridande parklekar. Med inspiration från den japanska arkitekten Mitsuru Sendas storskaliga, skulpturala landskapsinterventioner för barns upptäckande från 1970-talet (som Youth Centre Irikicho), föreslås skapandet av enorma, obundna rekreativmiljöer för alla åldrar.³⁸ Här kan den gamla linbanan, som historiskt transporterade material upp till Torsvik, återuppstå som en storskalig lekinfrastruktur. Genom att samordna landskapsarkitekturen kring ån, den överblivna sanden, och ruinerna av verkstadsgolven skapas förutsättningar för gränslösa äventyrslekplatser där barn, unga och vuxna tillåts vistas gränsöverskridande, interagera med brukets materiella arv och ägna sig åt fri lek. Det här skulle ha potential att ha ett mycket stort upptagningsområde. Rätt genomfört skulle det vara en resurs långt utanför lokalsamhället.

För att säkerställa att dessa tankar kring landskapet inte förblir en isolerad enklav, måste området anslutas till resten av samhället. Nya gator, som att öppna upp den gamla Badhusgatan och "allén", skulle det vara möjligt att skapa logiska fysiska axlar mellan bruket och det omgivande Norrahammar. Särskild uppmärksamhet måste ägnas åt järnvägen, som historiskt band samman dalgången men som idag är under nedläggning, och som samtidigt utgör en fysisk och mental barriär. Oavsett om järnvägens framtid ligger i ny spår-vagnstrafik eller en omvandling till en regional cykelled, skulle gränzonerna mot Hammarvägen kunna förtätas med nya entréer och byggnader som bättre kopplar bruksområdet till omgivningen. Bruket var en avskild och instängslad plats, något som har satt sina spår i bebyggelsestrukturen. För att bättre koppla bruket till omliggande bebyggelse behöver länkarna in i området utvecklas och förändras, här kan parkleken fungera som ett ankare i söder medan koppling från husbils-parkeringen till centrum kan öppnas upp och bli en del av ett sammanhängande stråk av publika rum och händelser.

Foto från research-arbete kring lekplatser. Youth Centre Irikicho, Kagoshima, Japan av Mitsuru Senda and Atelier Man & Space (1971). Foto TEJA, 2026.

Skatepool i Gubbängen. Foto TEJA.

4 Sociala perspektiv

Folkkrörelsernas återväxt

Stål, tegel och vattenflöden har utgjort brukets fysiska karaktär, men det viktigaste arvet är av social natur. Norrahammars utveckling är oskiljaktigt sammanflätad med det industriella lönearbetets organisering och framväxten av de stora svenska folkkrörelserna.

Arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen och den starka frikyrkan i Tabergsådalen var krafter som, sida vid sida med den tunga produktionen, ideologiskt och socialt formade det moderna Norrahammar. De byggde inte bara hus, utan framförallt samhällsgemenskap. En utvecklings- och förvaltningsplan som har för avsikt att omgestalta platsen under det övergripande namnet Folkets Bruk måste därför integrera detta sociala arv, inte som museala artefakter, utan som en levande, framåtblickande infrastruktur. I denna vision utgör två lokala institutioner, Folkkrörelsearkivet och Industrimuseet, självklara och centrala noder, men de måste utvecklas och säkras för framtiden.

Från eldsjäl till institutionell kunskap

Folkkrörelsearkivet i Norrahammar, grundat 1972, är en unik samling av dokument, protokoll, material och fotografier som beskriver platsens organisering. Arkivet är emellertid inte bara en passiv samling papper, utan fungerar som en länk till de politiska och sociala kamper som gav medborgarna makt över sina egna liv. Idag står dock denna verksamhet inför ett problematiskt skifte. Arkivet, liksom många liknande ideella kulturhistoriska initiativ, vilar till mycket stor del på det oavlönade engagemanget från enskilda föreståndare och lokala auktoriteter, i Folkkrörelsearkivets fall personifierat av Rolf Pettersson. När förvaltarskapet över ett sådant viktigt gemensamt kulturarv ensamt skall axlas av eldsjälur skapas på sikt en organisatorisk sårbarhet. Den djupa, platsbundna förståelsen utgörs i stor utsträckning av "tyst kunskap", information som inte finns nedtecknad i register, utan enbart i de aktivas huvuden. Vid ett förestående generationsskifte riskerar denna resurs att

försvinna. Industrimuseet drivs delvis annorlunda och har en mer publik karaktär, men möter också liknande utmaningar.

Problematiken fördjupas ytterligare av strukturella förändringar, såsom försäljningen av Byggnadsföreningen Norrahammars Folkets Hus under 2023, vilket kastade in arkivets framtid och lokalisering i osäkerhet. Om arkivet ska överleva och förbli en integrerad del av Norrahammars vardagliga infrastruktur, behöver en process framåt inledas. Bort från förlitandet på enskilda, överbelastade eldsjälur till etablerandet av hållbara, gemensamma och transparenta system och protokoll. Det handlar om en systematisering där kunskapen formaliseras, som i en mer fördjupad samverkan med institutioner som Arkiv Jönköpings län. Framförallt handlar det om att integrera arkivet, exempelvis som del av förvaltningsbolaget strategi för att säkerställa den framtida driften. Genom att etablera residensprogram för forskare, författare och konstnärer i direkt anslutning till arkivets lokaler på bruket, förstärks arkivet som ett offentligt gränssnitt för ny kunskapsproduktion och ständigt pågående forskning

Ett hotat livsverk av ideella krafter

Norrahammars Industrimuseum utgör, jämte arkivet, en oundgänglig del av brukets historiska och sociala infrastruktur. Museet öppnade 1994 och idag beläget i den gamla elementverkstaden på Hammarvägen, har byggts upp helt och hållet av ideella krafter och genom ett lokalt engagemang. Arbetet med att fysiskt tömma de övergivna brukslokalerna, säkra historiskt ovärderliga föremål och bygga upp de omfattande platsbygg-

På besök i Folkkrörelsearkivet i Norrahammar. Foto TEJA, 2025.

da installationerna organiserades i form av ett flertal studiecirkel. Detta var en kollektiv kraftsträngning som leddes av Tabergs Bergslags Hembygdsförening i bred samverkan med hela lokalsamhället, där skolor, studieförbund som ABF och arbetsmarknadsåtgärder deltog sida vid sida. Idag sträcker sig Industrimuseet över två plan och rymmer autentiskt återskapade miljöer av allt från gjuteri och snickeri till skolsalar och biograf.

Idag står dock denna unika och platsbundna verksamhet inför hot. Jönköpings kommun har närmast sig museet med propåer om att flytta hela verksamheten till andra lokaler. Den underliggande drivkraften upplevs vara en vilja att frigöra museets nuvarande, karaktärsfulla ytor för att istället kunna generera högre kommersiella hyresintäkter från andra aktörer. Museiföreningen har reagerat på detta scenario. Det ideella arbete som lagts ned, den tysta kunskap som integrerats i byggnaden och den specifika kompetens som spänner över generationer av lokal samverkan kan inte reduceras till flyttkartonger eller komprimeras på en ny yta utan att verksamhetens själ går förlorad. I våra samtal med företrädare för museet framträder en oro för framtiden, och en begränsad tillit till kommunens intentioner i frågan.

För att visionen om Folkets Bruk inte ska eka tomt måste även Industrimuseets framtid och kunskapsarv säkras på dess ursprungliga plats. Museet får inte betraktas som en utbytbar och ytineffektiv hyresgäst i en snäv fastighetsekonomisk kalkyl, utan måste ges en central och skyddad roll i den framtida bolagsförvaltningen. Den massiva samling av maskiner, formar och levande berättelser som utgör museet är en resurs som, likt Folkrorelsearkivet, bör integreras med framtida skolverksamhet och forskningsresidens. Att bevara museets fysiska placering är att respektera det otaliga timmar av obetalt folkbildningsarbete som byggt upp platsen, och är en absolut förutsättning för att områdets identitet ska bestå.

Bengt Göransson och utmaningen i folkrörelsernas återväxt

För att på djupet analysera de mekanismer som krävs för att folkrörelser ska kunna överleva, förnyas och återta sin forna position i samhällsbygget, stödjer sig denna del av utvecklingsplanen på den politiska och teoretiska diskursen kopplat till den socialdemokratiska kultur- och utbildningsministern Bengt Göransson (1932–2021). Göransson, som ofta hedrades med epitetet ”den siste folkbildaren” i svensk politik, ägnade hela sitt liv åt att försvara och analysera folkbildningens och de ideella föreningarnas roll. Hans insats var att betrakta demokratin inte som ett kyligt, tekniskt maskineri för röstsammanräkning, utan

som ett djupt förankrat moraliskt perspektiv och en ömsesidig livsform baserad på principen om människors lika värde.

Göransson var en analytiker av de organisatoriska utmaningar som drabbade rörelserna under sent 1900-tal, inklusive framväxten av det medialiserade kunskapssamhället och behovet av nya nätverkslösningar för att minska avståndet mellan byråkratiska styrelserum och gräsrotsmedlemmar. Han uttryckte ofta oron att en folkrörelse paradoxalt nog kan vara funktionellt död och sakna folklig förankring, även om dess paraplyorganisation rent pappersmässigt fortsätter att uppbära statsbidrag och hålla möten. Den servicedemokrati som växt fram ansåg han ofta dölja en inre demokratisk tomhet.³⁹

En av de mest centrala och omedelbart tillämpbara insikterna vi tar med oss från Göranssons teorier, försöker vi införliva i strategin för ett Folkets Bruk, nämligen hans pragmatiska syn på medlemskap och delaktighet. Göransson argumenterade för att det är både naturligt och nödvändigt för en rörelses överlevnad att den har en obalans i engagemang: en mycket liten, hängiven och aktiv kärna som arrangerar och driver arbetet framåt, stöttad av en mycket stor, mer passiv medlemsbas. Det är ett kritiskt misstag att betrakta de passiva medlemmarna som ett problem; deras blotta numerär, medlemsavgifter och tysta samtycke är det som ger den aktiva kärnan dess demokratiska legitimitet och ekonomiska mandat att förvalta arvet för hela orten. Detta avdramatiserar kravet på att ”alla” hela tiden måste delta, vilket ofta bränner ut eldsjälur, och skapar en teoretisk modell för hur nya föreningar kan struktureras på bruket.

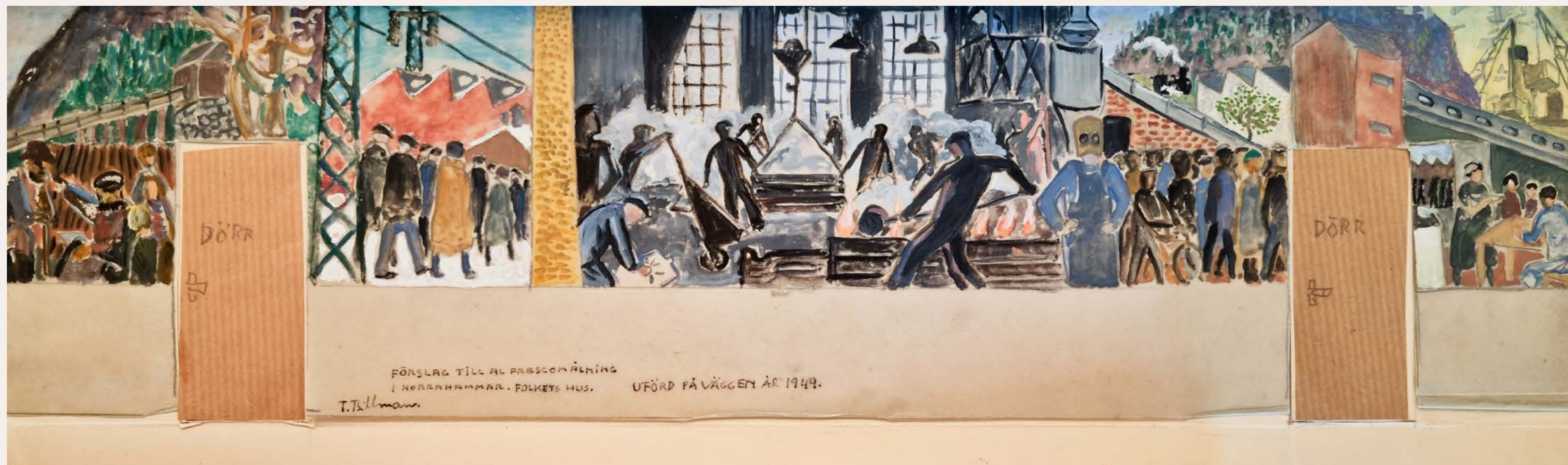
Med utgångspunkt i Göranssons tankar ställer planen frågan: hur ser folkrörelsernas återväxt och organisatoriska utmaningar ut i dagens Norrahammar? Om staden inte ska förvandlas till ett historiskt museum måste ett Folkets Bruk kunna rymma och stötta nya kollektiva sammanhang. Återväxten kommer sannolikt inte att ske genom att folk en masse återvänder till 1800-talets nykterhetsloger. Dagens motsvarigheter, den nya tidens folkrörelser, manifesterar sig istället genom andra, ibland subkulturella men djupt gemenskapsskapande initiativ.

Det kan handla om att erbjuda plats för det motorintresserade epa-kollektivet, en stor och ofta marginaliserad ungdomsgrupp som lider av brist på platser (exempelvis gamla emaljfabriken, idag June fritid) där de kan meka, samlas och utöva sin form av teknisk och social kultur. Det handlar om att stötta ungdomarnas idéer med ett tjejjym, eller etablerade föreningar som Makers Jönköping, där hantverkstraditionen från stålverket lever vidare fast med elektronik, lödkolvar och 3D-skrivare. Det kan innebära att upplåta

Samling i föreningen Makers lokaler efter lyktparaden. Foto TEJA, 2026.

Samling i föreningen Makers lokaler efter lyktparaden. Foto Patrik Svedberg, 2026

lokaler till nya subkulturella idrottsföreningar, för skateboard och kickbike samt fria teatergrupper där scenkonst möter folkbildning. Gemensamt för dessa verksamheter är att de ofta behöver stora, oömma ytor, enkla hallar där "man får väsnas och låta", för att bedriva verksamhet och förhandla fram sin plats i samhället. Det är genom att omfamna dessa nya gemenskaper, ge dem rum och ekonomiskt skydd i den föreslagna förvaltningsmodellen, som det blir möjligt att säkerställa folkrörelsernas verkliga återväxt på Norrahammars bruksområde.

Den nya fresken

Ett sätt att konkret arbeta i samverkan kring folkrörelse, historia och framtid kunde vara att arbeta med en ny fresk för att beskriva dagens vardag på bruket och peka ut möjliga framtider. Ett arbete som blir en direkt kommentar och dialog med fresken inne på det idag privatiserade Folkets Hus. I sin konstvetenskapliga uppsats från 1989 redogör Anders Svensson för hur Torsten Billman med sin fresk "Kring Taberg" skapade ett av svenskt muralmåleri förnämsta verk mellan 1945 och 1949 i det dåvarande Folkets Hus i Norrahammar.⁴⁰ Initiativet togs av den lokala Byggnadsföreningen Norrahammars Folkets Hus Konstfond. Ursprungligen övervägde man av ekonomiska skäl ett billigare förslag för 3 000 kronor, men efter inrådan från expertis på Nationalmuseum och Folkets Hus Riksorganisation valdes istället

Torsten Billman för att garantera ett "betryggande konstnärsskap".

Processen utvecklades till en kollektiv ansträngning; de 16 000 kronor som verket slutligen kostade finansierades genom basarer, lotterier och fackliga avdrag om två kronor per anställd. Fresken blev rent tematiskt också en plats för ideologisk förhandling. När bruksledningen anmärkte på en detalj i skissen, en arbetare i skyddsmask vid smältugnen, och menade att den gav en felaktig och obekväm bild av arbetsmiljön, valde Billman att inte bara behålla gestalten, utan att förstora den till en bärande kolossalfigur i kompositionens mittfält. Arbetaren i masken blev därmed en symbol för arbetarklassens fysiska utsatthet och bärande samhällsfunktion. Utförandet där Billman och den italienske stuckatören Antonio Piovesana under sommaren 1949 isolerade sig i Folkets Hus för att dygnet runt övervaka den torkande putsen, speglar den hängivenhet som präglade hela verkets tillkomst. Idag befinner sig Norrahammar i en förändrad social realitet med en brist på icke-kommersialiserade gemensamma rum.

Med avstamp i denna historiska tradition av organiserande och monumentalt skapande finns här en möjlighet för ett nytt, framåtsyftande delaktighetsprojekt med en ny fresk. Syftet är att etablera en gränsöverskridande social infrastruktur och ett samtida offentligt konstverk som rent fysiskt och socialt integrerar Norrahammars boende med

Skiss till fresken Kring Taberg av Torsten Billman, år 1945-49 från Skissernas Museum. Foto från Folkrörelsens arkiv.

sitt industriella arv. Konkreta konstnärliga uttryck, tekniker och materialval kommer att utvecklas i ett senare skede i en process tillsammans med en utvald konstnär. Fokus för arbetet ligger på att bygga samarbete mellan olika lokala grupper och de rumsliga förutsättningarna för att säkerställa folkrörelsernas verkliga återväxt.

Projektet skulle kunna vara ett samarbete mellan den lokala fritidsgården, brukets övriga aktörer och lokala individer och organisationer. Här kan arbetet med lyktparaden ses som en prototyp och förstudie gällande metodik och pedagogik. Deltagarna från exempelvis fritidsgården, lokala idrottsföreningar, skola, motorintresserad ungdom, lokala föreningslivet och seniorföreningar arbetar under ledning av en konstnär eller ett konstnärskollektiv. Med fokus på oredigerade ytor tillåts de utforma ett ramverk för en modern samlingsplats fri från onödig styrning. Denna

process bygger på samarbete med lokala aktörer, där aktörer på bruket fungerar som nod för det gemensamma utforskandet och erbjuder mötesplatser där inbjudna konstnärer och deltagare kan träffas. Den tysta kunskap som tidigare traderades mellan arbetare vid smältugnen omvandlades här till ett socialt och kreativt kunskapsutbyte över föreningsgränserna. Parallellt vävs arkivets levande berättelser in i processen genom ett aktivt samarbete med Folkrörelsearkivet och Industrimuseet, vilka bistår med historiskt material och skapar en dialog mellan generationer. Arbetet skulle kunna organiseras utifrån den historiska arbetarrörelsens beprövade format med studiecirklar, applicerade med samtida pedagogik och vilande på medskapande. Samtal om val av plats och motiv blir en självklar del av arbetet inte bara med den nya fresken men också en möjlighet för reflektion kring framtid, historia och samarbete.

Sammanfattning

Konstnärlig metodik som stadsbyggande

Denna utvecklings- och förvaltningsplan för Norrahammars bruk argumenterar för en omprövning av hur postindustriella miljöer bör förvaltas och omvandlas i det tjugoförsta århundradet. Som klagjordes i inledningen utgör vårt arbete ett försök att röra sig bort från de ibland tröga, hierarkiska strukturer som präglar svensk plan- och bygglagstiftning, för att istället tillämpa en mer konstnärlig och undersökande metodik på stadsbyggandets allra tyngsta frågor. Det är en praktisknära forskning som bejakar osäkerhet, ofärdighet och det levande i den urbana väven.

De fyra delar som denna plan vilar på är komponenter i skapandet av ett motståndskraftigt samhälle byggt på gemenskap. Den ekonomiska modellen, ett kommunalt förankrat fastighetsbolag med Kabelfabriken i Helsingfors som förebild, är den pragmatiska förutsättningen som krävs för att visionen inte ska slukas av marknadskrafter. Det är korssubventioneringen som utgör den finansiella förutsättningen för att kulturen kan blomstra. Denna ekonomi möjliggör i sin tur också den föreslagna ombyggnadskulturen, där bevarandet av det som redan finns blir norm, och där ett interiört stadsbyggande bryter ner cellstrukturer till förmån för mer dynamiska, inre torg och gator fyllda av tillfälliga, prövande arkitektoniska interventioner. Att hitta förvaltning som effektivt samordnar användning av lokaler är centralt för utveckling. Mycket finns att vinna på att bredda användning av lokaler så att dessa används maximalt, där kan också nya synergieffekter mellan skilda verksamheter uppstå.

Dessa strukturer står i ett beroendeförhållande till det omgivande landskapet, Tabergsånen skulle kunna återta sin plats som områdets organiserande ryggrad genom exempelvis deculvertering och återinförandet av spegeldammar och rekreationsstråk längs ån. Den historiska gjutsanden kan återaktiveras genom konst och lek, den förorenade marken förstås och hanteras som ett laboratorium för biologisk rening och som ett fysiskt arkiv över vår industriella miljöhistoria. De stora öppna fälten ger plats åt obunden fri lek. Det framtida bruket behöver också genom stadsbyggnadsåtgärder

kopplas bättre till omgivande bebyggelse, Hammarvägen och anslutningarna i norr och söder behöver ses som en sekvens av öppna, engagerande offentliga rum. Slutligen är det de sociala folkrörelserna, historiska såväl som framtida, som utgör brukets blodomlopp. Med Bengt Göransson's demokratiska teorier som ledstjärna säkerställer planen att Folkrörelsearkivet och Industrimuseet fortsätter att vara levande kunskapsnoder, och att framtidens epa-ungdomar, makers, konstnärer och teatergrupper ges både fysiskt utrymme och organisatoriskt stöd att bilda nya gemenskaper. Ett sätt att konkret arbeta med detta skulle kunna vara ett konstnärligt samarbete med att skapa en ny fresk någonstans på bruksområdet. Här kan den genomförda lyktparaden ses som en förstudie gällande metodik och pedagogik.

Att tillämpa en konstnärlig metodik i stadsutveckling är inte att förvandla staden till en skulpturpark; det är att använda konstens förmåga till systematisk improvisation och kritisk granskning av stadens allra mest komplexa strukturer. Genom att betrakta Norrahammars bruk, från de toxiska bottensedimenten i Tabergsånen till stål balkarna i plåthallarna och de hängivna eldsjälarna i arkiven som ett sammanhängande, värdefullt råmaterial, skapas förutsättningarna för ett möjligt framtida Folkets Bruk. En plats som aldrig blir en färdig, avslutad produkt utan förblir ett kontinuerligt och pågående brukande på verkstadens golv, skapat och återskapat av de människor som lever och verkar i det.

Gunnel Bergsten som sitter i styrelsen för föreningen för Industrimuseet besöker bruket på lyktparaden. Foto Patrik Svedberg, 2026.

Verkstadsrum i Tabergsådalens kulturhus. Foto TEJA, 2026.

Lisbeth Lejon i lyktparaden. Foto Patrik Svedberg, 2026.

Fotnoter

- 1 Harun Farocki, *Arbeiter verlassen die Fabrik (Workers Leaving the Factory)*, film (1995).
- 2 Peder Losten, *På Brukets Tid: Berättelser från gjuteriet i Norrahammar* (Jönköping, 2025).
- 3 Lars-Johan Jarnegren, *Norrahammars bruk och bruksområde: en studie av industriarv och förvandling* (Jönköping: Industrimuseet, 2024).
- 4 Lisbeth Lejon, red., *Folkets Hus och Folkets Park i Jönköpings kommun* (Jönköping, 2006).
- 5 Losten, "En Annan Värld" i *På Brukets Tid*, s. 6.
- 6 Nils Petter Löfstedt, *Himlens mörkrum*, dokumentärfilm (Malmö: Stavro Film & TV, 2017).
- 7 "Så planeras för framtiden på bruket – för 40 miljoner", *Jönköpings-Posten*, 11 november 2025.
- 8 Artikelserien "Brukets framtid", *Jönköpings-Posten*, 11–13 november, 2025.
- 9 "Kritiken: Slukhål när det gäller pengar", *Jönköpings-Posten*, 11 november 2025.
- 10 Henri Lefebvre, *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life* (London: Continuum, 2004; ursprungligen publicerad 1992).
- 11 Losten, "Efterbruk, epilog 2022–23", i *På Brukets Tid*.
- 12 Losten, "Efterbruk, epilog 2022–23".
- 13 "Elevernas tåg försvinner: 'Inte det smartaste'", *Jönköpings-Posten*, 20 oktober 2025.
- 14 "Planerna skrotas – järnvägen i Taberg blir kvar", *Jönköpings-Posten*, 28 april 2026.
- 15 Jarnegren, *Norrahammars bruk och bruksområde: en studie av industriarv och förvandling* (Jönköping: Industrimuseet, 2024).
- 16 Löfstedt, *Himlens mörkrum*, dokumentärfilm (Malmö: Stavro Film & TV, 2017).
- 17 Studieförbundet, "Möte med Bengt Göransson om folkbildningens kraft," intervju i *Cirkeln*, 2018, [Webblänk].
- 18 Lejon, *Folkets Hus och Folkets Park*.
- 19 Myndigheten för kulturanalys, *Studieförbundens Kulturella verksamhet* (2026).
- 20 Losten, "Nyponkullen," i *På Brukets Tid*, s. 118.
- 21 Losten, "Titta på tåget och andra nöjen," i *På Brukets Tid*, s. 45.
- 22 Losten, "Den långa marschen till Husqvarna," i *På Brukets Tid*, s. 86.
- 23 Lejon, "Klagomål på parken," i *Folkets Hus och Folkets Park*, s. 121.
- 24 Losten, "Folkets Park," i *På Brukets Tid*, s. 174.
- 25 "Slutet på en folkparksepok," i *Norrahammars Folkets Hus 80 år*, jubileumsskrift (1988), s. 68.
- 26 "Enda bilden," i *Norrahammars Folkets Hus 80 år*, jubileumsskrift, s. 87.
- 27 Högskolan i Jönköping (JU), *Oredigerade platser utomhus i fritidshemmets undervisning* (Självständigt arbete, 2018), DiVA-portal.
- 28 "Här kan nattvandrare försvinna: 'Man orkar inte'," *Jönköpings-Posten*, 25 februari 2026.
- 29 Fiona Maccarthy, *Walter Gropius: Visionary Founder of the Bauhaus*, Faber & Faber, 2020.
- 30 Kiinteistö Oy Kaapelitalo, *Årsredovisning och verksamhetsbeskrivning för Kabelfabriken i Helsingfors* (2024), se även kaapelitehdas.fi.
- 31 Victor Gruen, *The Heart of Our Cities: The Urban Crisis: Diagnosis and Cure* (New York: Simon and Schuster, 1964).
- 32 Fumihiko Maki, *Investigations in Collective Form* (St. Louis: Washington University School of Architecture, 1964).
- 33 Colin Rowe och Fred Koetter, *Collage City* (Cambridge, MA: MIT Press, 1978).
- 34 Normans i Jönköping AB (Hannes Beckling), *Miljöinventering, Norrahammars Bruk, Norrahammar*, (2023).
- 35 Caroline Mårtensson *Glas är massa i rörelse*, Axel Andersson, red., (Konstfrämjandet, 2017)
- 36 Timo Menke, "Naturkulturresevatet Marhult," projektwebbplats, (2023), <http://naturkulturresevatet.nu/info/>
- 37 Colin Ward, *The Child in the City* (London: Architectural Press, 1978).
- 38 Mitsuru Senda, *Design of Children's Play Environments* (New York: McGraw-Hill, 1992).
- 39 Bengt Göransson m.fl., *I rörelse: en bok om folkrörelserna och demokratin* (2006).
- 40 Anders Svensson, *Torsten Billmans fresk i Norrahammar: Arbetarkonst och ideologisk förhandling* (Uppsats, Lunds universitet, 1989).

För allmänt bruk: Norrahammar

Projektägare

ArkDes och Jönköpings kommun

Projektperiod

2025.06.09–2026.03.13

Författare

Team TEJA

Tor Lindstrand, arkitekt och professor i stadsbyggnad på BTH, förenar teoretisk forskning med performativa metoder och har lång erfarenhet av arbete i gränslandet mellan konst och arkitektur.

Erik Wingquist, arkitekt och lärare på KTH, har arbetat med utveckling av bruksmiljöer, undervisning och stadsbyggnadsprocesser. Under sin tid som kreativ ledare på Tengbom har han arbetat med flera projekt i Jönköpingsregionen.

Johanna Billing, internationellt verksam konstnär, filmare och lärare som arbetat mycket med offentlig konst genom att aktivera platser genom kollektiva, dialogbaserade improvisationer som både dokumenterar och omformar lokala berättelser.

Anja Thedenius, arkitekt och medgrundare av Ateljé Södersvik, tillför hantverksdriven materialkunskap och återbrukskompetens, med särskild vana av kulturmiljöer med höga bevarandevärden.

Teamet har en tydlig lokal förankring i Jönköpingsregionen och Småland genom medlemmarnas bakgrund och tidigare arbeten.

Sakkunniga

Åsa Bjerndell, arkitekt och medgrundare av CSAM, Evigheten Studio

Mia Geijer, fil.dr arkitekturhistoria och bebyggelseantikvarie, Uppsala universitet och Länsstyrelsen Örebro

Eva Dahlström Rittsél, fil.dr i industriminnesforskning och teknikhistoria, utredare, Riksantikvarieämbetet

Grafisk formgivning

Magnus Åström

ISBN 978-91-988136-6-1 (pdf-version)

ISBN 978-91-988136-5-4 (tryckt bok)

Leaving the Factory, 15, 51 min, 2026

En film av team TEJA (Tor Lindstrand, Erik Wingquist, Johanna Billing och Anja Thedenius) med medverkande från Norrahammar. Filmfoto: Joshua Aylett och Francisco Imoda. Klippning: Johanna Billing. Ljudmix: Henrik Sunbring (Helter Skelter studio). Colorist: Jonatan Qvist. Stillbildsfoto: Patrik Svedberg. Filmmusik: the Second Hand Orchestra.

Projektet genomfördes i samarbete med föreningen Makers Jönköping och Tabergsådalens Kulturhus och producerades av Jönköpings kommun i samarbete med ArkDes.

Team TEJA vill tacka:

Lisbeth Lejon från Folkets Hus-föreningen, Rolf Petterson på Folkrörelsearkivet, Sten-Erik Persson och Lars-Johan Jarnegren på Industrimuseet, Jakob Eng, Peter och Camilla Nyberg Mollung och Tabergs-ådalens Kulturhus, Arvind Shah och alla andra på föreningen Makers, Marita Edelönn, Åke Holtz och ungdomarna på fritidsgården i Norrahammar, Peter Magnusson från barnrättsorganisationen Underground, Maria Villyson från Nattvandrarerna i Tabergsådalen, Karina Lundholm och Sara Videll från epa-lussetåget, Johanna Linder, Sydra Shehada och Anders Johansson för värdefull kunskap, Åsa Bjerndell, Eva Dahlström Rittsél och Mia Geijer för alla råd och hjälp, Peter Berndtsson, Åsa-Viktoria Wihlborg, Joel Albinsson, Joel Säll, Alexandra Lann, Mattias Bustos, Josefine Bengtner, Filip Zezovski Lind och Malin Strömberg från Jönköpings kommun, Emelie Berglund och Hilda Vidmark från Robertsfors kommun, Martina Sjöland och Kris Johnson-Jones från ArkDes, the Second Hand Orchestra för film-musik, Patrik Svedberg för foto, Joshua Aylett och Francisco Imoda för filmfoto, Jonatan Qvist för grade, Henrik Sunbring (Helter Skelter studio) för ljudmix, Magnus Åström för grafisk form samt alla som deltog i workshops och lyktvandringen i januari 2026.

Bild från lyktparaden.
Foto Patrik Svedberg, 2026.